

আইকণ

শ্রী দুর্গেশ্বর শর্মা

আইকণ

শ্রীদূৰ্গেশ্বৰ শৰ্মা

পোষা ঠাই
বীণা লাইব্ৰেৰী
গুৱাহাটী : অসম

Aikon, a social novel in Assamese written by Sri Durgeswar Sarmah, North Gauhati, Gauhati-30 and Published by Sri Santi Ranjan De, Dey's Enterprises, Kokrajhar. All rights reserved by Sri Sanjiv Sarmah, North Gauhati, Gauhati-30. Price Rs. 4.00 only.

প্ৰথম প্ৰকাশ :

নৱেম্বৰ, ১৯৮০ চন

মূল্য :

৪.০০ চাৰি টকা মাত্ৰ

মুদ্ৰণ :

মুকুল প্ৰিণ্টিং ৱাৰ্কছ্,
পাণবজাৰ, গুৱাহাটী-১

উচ্চৰ্ণা

উপৰ বৰভাগ মৌজাৰ বুকীয়া গাৱঁৰ
৩কালিৰাম কলিতা পণ্ডিতৰ পৰিত্ৰ স্মৃতিত
নিংকিন ছাত্ৰৰ ভক্তি-অঞ্জলি।

শ্ৰীহৰ্গেশ্বৰ শৰ্মা

। অধ্যাপক শৰ্মাৰ অব্যাব্য গ্ৰন্থ ।

- ১) স্মৃতি-ৰেখা, ১৯৪৬
- ২) ভাষাবিদ বাণীকান্ত কাকতি, ১৯৫৪
- ৩) ভূদান আন্দোলনৰ পটভূমি, ১৯৫৬
- ৪) গান্ধীবাদৰ মূলনীতি, ১৯৬৪
- ৫) অসমীয়া সাহিত্যৰ সমীক্ষা, ১৯৬৭
- ৬) জীৱনী-চয়ন (১ম খণ্ড) ১৯৭০
- ৭) প্ৰবন্ধ-বিতান, ১৯৭৩
- ৮) কন্যাপক্ষ, ১৯৭৪
- ৯) জনতাৰ কবিতা, ১৯৭৭
- ১০) জীৱনী-চয়ন (২য় খণ্ড), ১৯৭৭
- ১১) চেনিমাই, ১৯৭৭
- ১২) নয়নতৰা, ১৯৮০

সম্পাদিত

- ১৩) পূৰেকণ, ১৯৫১
- ১৪) অসম সাহিত্য সভা পত্ৰিকা, ১৯৬৮
- ১৫) আৰ্য্য বিদ্যাপীঠ কলেজ স্মৃতি-গ্ৰন্থ, ১৯৭৩
- ১৬) খোৱা-খুবী চৰিত, ১৯৭৪
- ১৭) চোৰধৰা আৰু পিম্পৰা গুচোৱা, ১৯৭৯
- ১৮) ভীম-চৰিত, ১৯৮০
- ১৯) বিহগী কবি, ১৯৮০

১

মোৰ নাম পানীমল। সম্পূৰ্ণ নাম পানীমল দাস। সুদীৰ্ঘ ছবি বহুৰ গুৱাহাটীৰ উপায়ুক্তৰ অফিছত পিয়ন কাম কৰি আজি কেইদিন মান আগেয়ে চাকৰিৰ পৰা অৱসৰ গ্ৰহণ কৰিলো আৰু আজি মোৰ পুৰণি জন্মস্থান বুকীয়ালৈ যাবলৈ এয়া মাছখোৱা মটৰ ষ্টেণ্ডত উপস্থিত হৈছোঁ। গুৱাহাটী খন এৰি যাবলৈ মন যোৱা নাই। কিন্তু নগৈয়ো কোনো উপায় নাই। চৰকাৰী কোৱাৰ্টাৰ ঘোৱা কালিয়েই খালী কৰি দিছোঁ। এতিয়া থাকিম ক'ত? গতিকে বুকীয়াত থকা পিতৃ ভিঠাতে জীৱনৰ বাকী দিন কেইটা কটাম বুলি সংকল্প কৰিছোঁ।

অশেষ যত্ন কৰিও গুৱাহাটীত মাটি একঠাকে যোগাৰ কৰিব নোৱাৰিলো। গুৱাহাটীলৈ নতুন চাহাব বদলি হৈ আহিলেই কৈছিল “পানীমল চিন্তা নকৰিবি। তই এইবাৰ মাটি পাবি।” কিন্তু মিছা, সকলো মিছা মাটি মই কোনো চাহাবৰ দিনতে নাপালো। মাটি পালে নাগৰমল, সূৰ্যমল, চৌহান, চৌবে, সিং আৰু মোদীহঁতে। কাৰণ তেওঁলোকে চাহাবক খাতিৰ ধৰিব জানে; মই নাজানো। গতিকে চৰকাৰী মাটিও মই কোনো দিনে নাপালো। দৰমহাৰ টকা কিটাৰেটো মাটি কিনিবই নোৱাৰো। সেই টকাৰে ভাত কেইটাকে যোগাৰ কৰিব নোৱাৰো। গতিকে মাটি কিনাৰ কথা চিন্তা কৰা, বাওনা হৈ চন্দ্রলৈ হাত মেলাৰ নিচিনা কথা উপায় নাপাই

বৰভাগৰ যি খন গাৱঁৰ পৰা এদিন মই গুৱাহাটীলৈ আহিছিলো, সেইখন গাৱঁৰ বুকুলৈ আকৌ যাবলৈ ওলাইছোঁ।

গুৱাহাটীখন এৰি যাবলৈ মন যোৱা নাই। ভালেমান দিন থকাৰ কাৰণে ঠাই খনৰ প্ৰতি এটি অহৈতুক আকৰ্ষণ জন্মিছে। হাতত পুৰণি ছুটকেছটো লৈ এয়া মই মাছখোৱা মটৰ আস্থানত ঠিয় দি আছোঁ। মটৰ আহিলেই উঠিম আৰু মোৰ জন্ম গাওঁ বুকীয়ালৈ যাত্ৰা কৰিম। ল'ৰা-ছোৱালী পাছোঁটি কালিয়েই গৈছেগ। মোৰ লগত থকা এই হাড়ছাল ওলোৱা, কোটৰ গত অক্ষিৰে, ফটা-চিটা মলিয়ন কাপোৰ পিন্ধা বুঢ়ীজনী মোৰ পৰিবাৰ। ময়ো এতিয়া ডেকাহৈ থকা নাই। বুঢ়া হৈছোঁ। মূৰত বৰফ পৰিছে। চকু গাতলৈ গৈছে। চাল সোঁতোৰা-সোঁতোৰ হৈছে। সুষম আহাৰ খাবলৈ নোপোৱাত গাৰ বৰণ ক'লা পৰিছে। গুৱাহাটীৰ মাটিতে ঘোঁৰন আৰু জীৱনৰ সকলো আশা-আকাঙ্ক্ষা বিসৰ্জন দিলো। নগৰীয়া সভ্যতাই মোক চুহি চুহি খালে। মই অত্যন্ত দুৰ্বলহৈ পৰিছোঁ। এই দুৰ্বল দেহটো গাৱঁতে বিসৰ্জন দিয়াৰ অৰ্থে আজি পুনৰ গাৱঁৰ বুকুলৈ ফিৰি যাবলৈ ওলাইছোঁ। লগত লৈছোঁ বান্ধক্য, দৰিদ্ৰতা, হা ভ্ৰমুনিয়াহ, ক্ষোভ আৰু বেদনা।

এয়া গাড়ীয়ে হৰ্ণ দিছে। গাড়ী আহিছে। গাড়ী ষ্টেণ্ডত বৈছে। ইমান মানুহ ঠিয় দিবলৈকে ঠাই নাই। তথাপি যাবই লাগিব। চলি থকাৰ বাহিৰে উপায় নাই। গোটেই জীৱন টনা-লাগিব। চলি থকাৰ বাহিৰে উপায় নাই। আজি নোৱাৰিম নে? নিশ্চয় পাবিম। যাৰ জীৱন দুখেৰে গঢ়া তাৰ আকৌ সুখ ক'ত? বিদায় গুৱাহাটী, বিদায়। তোমাক এৰি যাবলৈ মোৰ খুব বেয়া লাগিছে। কিন্তু মই যে বৰ নিকপায়। মোৰ বুকখন বৰকৈ ধৰফৰ কৰিছে। গাড়ী চলিল। গাড়ীখনত এটি কঁপনি অনুভৱ কৰিলো। সেই কঁপনিয়ে মোৰ বুকুৰ কঁপনি নোহোৱা কৰিলে। গাড়ীখনে ঘোৰ-বোট কৰি উঠিছে। বোম্বা গিয়াৰ সলনি কৰিছে। মোক মনেও চিন্তাৰ স্মৃতি সলনি কৰিলে।

মনত পৰিল পেহীটিলে। বৰভাগৰ পেহীটি, যাক জীৱনত কোনো দিনে পাহৰিব নোৱাৰিম। পেহীটিৰ আচল নাম আইকণ। মানুহে তেওঁক আই, কণটি কণ আই বুলি মাতিছিল। বৰভাগৰ মানুহে পেহীটিক এনেদৰে সম্বোধন কৰি বৰ আত্মীয়তা অনুভৱ কৰিছিল।

আইকণ কেৱল এজনী নাৰী নহয়, এটি অনুষ্ঠান, এখনি জীৱন্ত ইতিহাস। বৰভাগে আইকণ পেহীটিক প্ৰাণভৰি ভাল পাইছিল। আইকণে বৰভাগক জানিছিল আৰু সেইখন মৌজাৰ প্ৰতি চপৰা মাটিকে তেওঁ সেৱাৰ বস্তু জ্ঞান কৰিছিল। সেই কাৰণে আইকণে বৰভাগৰ চাৰি সীমাৰ বাহিৰৰ ভতৰৰ ভাত নাখাওঁ বুলি বালিলেছা থানত মূৰ দোৱাই প্ৰতিজ্ঞা কৰিছিল। আইকণে জীৱনত হেজাৰ বিপদ-বিঘিনিতি পৰিছিল যদিও প্ৰতিজ্ঞা ভংগৰ তেওঁ কোনো দিনে স্বপ্ন দেখা নাছিল।

আইকণ আছিল এগৰাকী নাৰী যাৰ নিবিড় সম্পৰ্ক আছিল সৰ্ব সাধাৰণ মানুহৰ লগত। মানুহৰ লগত ঘনিষ্ঠভাৱে সম্পৰ্কিত মানুহ আজিৰ সমাজৰ বৰ মানুহ নহয়। যি সমাজক আদৰ্শ আৰু নীতি কথাৰ দোহাই দি শোষণ কৰাৰ কৌশল জানে তেওঁহে সমাজৰ বৰলোক। এই অৰ্থত আইকণ বৰ ভাগৰ মাতৃৰ মহিলা নাছিল; কিন্তু আন এটি দিশেৰে তেওঁৰ মাতৃৰিতা প্ৰকাশ হৈছিল। সেইটি হ'ল আইকণ আৰু বৰভাগ একেডাল সূতাৰে গঠা আছিল। আইকণক এৰি বৰভাগ থাকিব নোৱাৰিছিল আৰু বৰভাগ এৰি আইকণো কলৈকো যাব নোৱাৰিছিল। কাৰণ বৰভাগৰ সকলো শ্ৰেণীৰ লোকৰ সেৱাত আইকণ অহৰ্নিশে বাস্তৱ আছিল।

বৰভাগৰ সকলো লোকে আইকণক পেহীটি বুলি মাতিছিল। ময়ো মাতিছিলো। কিন্তু সম্বন্ধত আইকণ মোৰ একোটি নাছিল। এই মাতৃষাৰত যে কি এটি অমৃতৰ সোৱাদ পাইছিলো, ভাবিলে বিশ্বয় মানিব লাগে। বাটত ভেটাভেটি হলে আইকণক পেহী বুলি মাতৃষাৰ নলগালে মোৰ গা জুৰ নপৰিছিল। পেহীয়েও

“বাপা মনপুতি পঢ়িবি। ভৰ ছপৰীয়া পগলাদিয়াত গা ধুবলৈ নাযাবি। সেইখন দেওলগা নৈ। ভূতে লগিব“বুলি বঙা গামোছাৰে অপেশ্বৰী সৰাহৰ পৰা অনা মাহ-ছাউলৰ টোপোলাটিৰ পৰা মোক কল-কুহিঁয়াৰ-বুট এমুঠি হাতৰ আজলিত দলিয়াই দিছিল। তেওঁ বৰ ধৃতি-নীতিভাৱে চলিছিল। জাতপাতত বৰকৈ বিশ্বাস কৰিছিল। আনক চোৱা-গজা কৰিলে নিজৰ জাতটো কেনেকৈ যাব বুলি বৰকৈ ভয় কৰিছিল।

বৰভাগৰ চেঙেলীয়া ল'ৰাইতে তেওঁৰ এই দুৰ্বলতাৰ সন্তোদ পাইছিল। আইনাম, গোপীনী সৰাহ নাইবা অশৌচীয়া নাম প্ৰসংগৰ পৰা আহোঁতে তেওঁৰ বঙা গামোছাৰে বন্ধা মাহ-ছাউলৰ টোপোলাটো শকত দেখিলে বাটে-বাটে তহল দিয়া ল'ৰাইতে সেই টোপোলা ভক্ষণ কৰিবলৈ নানা বকমৰ কৌশল অৱলম্বন কৰিছিল। আনন্দেৰে পৰিপূৰ্ণ সেই সোণালী দিনবোৰৰ স্মৃতি এতিয়াওঁ মোৰ মনৰ এলবামত জিলিকি আছে। সেই এলবামৰ পাত লুটিয়ালে বঙা পাৰীৰ কুৰি নেছীয়া সূতাৰ শুভ্ৰ চাদৰ পৰিহিতা আইকণ পেহীয়ে ময়ূৰীৰ খোজেৰে মোৰ চকুৰ আগেৰে পাৰ হৈ যোৱা আজিওঁ হঠাৎ দেখা পাব।

এবাৰৰ কথা। মঙলৰ ঘৰৰ সৰু পোণাৰ সৰুআই ওলাল। বেজ জ্ঞানী কবিৰাজ লগোৱা হ'ল। কিন্তু সকলোৰে চেষ্টা বিফল গ'ল। মঙলে অহকাণে পছকাণে গম পালে আইকণ পেহীটিৰ। তেওঁ হেনো কিবা জাপ-জৰী দি পুথি মাতি বসন্ত বেমাৰীক ভাল কৰিব পাৰে। গতিকে ডাক পৰিল আইকণ পেহীটিৰ ওপৰত। পেহীটিয়ে আৱাসূতাৰে গোঠা শীতলাৰ জাপ বেমাৰীৰ সোঁ-বাহুত বান্ধি দিলে। কাঞ্চন ফুলৰ চালেৰে গুটিৰ বড়ি খাব দিলে। বেমাৰীৰ বিচনাৰ কাষত পূৰ মূৱাকৈ শীতলা আইৰ উদ্দেশ্যে বগা কাঠঙা ফুল আগলতি কলপাতৰ ওপৰত শুদ্ধাসহকাৰে থলে আৰু তাৰ কাষতে ধূপ-দীপ-শালধূনা লগাই দিলে। লগতে পেহীটিয়ে গিৰিহঁতক উপদেশ দিলে শীতলা আইৰ সন্তুষ্টিৰ কাৰণে তিনিদিন পাছদিন আৰু সাত-

দিনৰ দিনা আইনাম পাতিব লাগিব আৰু এঘাৰ দিনৰ দিনাখন পকাভোগ দি আইকণ বিদায় দিব লাগিব। আইকণ পেহীটিৰ পৰামৰ্শত মঙল আৰু তেওঁৰ পৰিবাৰে হয়ভৰ দিলেও টি. এম. চি. অৰ্থাৎ টুকুৰামাৰা কলেজৰ পৰা বি. এ. পাছ কৰা নব্য শিক্ষিত তেওঁলোকৰ ল'ৰা কৃতঘ্ন বোপাটিয়ে খিলখিলকৈ হাঁহিলে আৰু পেহীটিক উপলুঙা কৰি কলে—“শীতলা আইৰ আৰু কি কি দিমাণ্ড আছে পেহীটি? তেওঁ পঠা-পাৰ মুৰ্গী নিবিচাৰেনে? তুমিনো এনে অবৈজ্ঞানিক কথা আজিৰ যুগতো কোৱানে? অন্ধবিশ্বাস আৰু শোষণৰ পৰা আমাৰ সমাজক মুক্ত হোৱাটো তোমালোকে নিবিচাৰেনে পেহীটি?”

জপনা খনৰ বাহিৰলৈ গৈ পেহীটিয়ে মাথোন সংক্ষেপে উত্তৰ দিলে “বিশ্বাসে মিলয় ইৰি, তৰ্কে বহু দূৰ।” বঙা কাপোৰেৰে মেৰিৱা সাঁচিপাতৰ কিতাপৰ টোপোলাটো কাষলতি তলত গুজিলে পেহীটি গলগৈ।

মঙলৰ পৰিবাৰে পেহীটিৰ পৰামৰ্শ মতে আইনামৰ ব্যৱস্থা কৰিলে। বেজ-জ্ঞানী-কৰিৰাজে ভাল কৰিব নোৱাৰা মঙলৰ পোণাকণে পেহীটিৰ পৰামৰ্শ মতে বসন্ত ৰোগৰ পৰা আৰোগ্য লাভ কৰিলে। এঘাৰ দিনৰ দিনাখন পকা ভোগৰো ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। সেই নামৰ পাঠকনী আছিল আইকণ পেহীটি। আইকণ পেহীটিয়ে গহীন-গভীৰ কণ্ঠেৰে গোৱা আইনামৰ স্মৃতি এতিয়াওঁ মোৰ মনত ধ্বনিত হৈ আছে :

“এফুল ফুলিছে এ কৈলাসৰ পাৰে।

নানান বইলা ফুল ফুলে কি কাৰণে ॥

হাউগৰী কাউলহী বোলে বাইহে তামোল খাউ।

বালেকক ফুল দিয়া নগৰক যাউ” ॥

সেই নামতে দিগন্তৰ উকীলৰ ঘৈণীয়েক জাহ্নবীয়ে আইকণ পেহীটিক লগ পালে। আইকণ পেহীটিৰ নিস্বার্থ মানৱ-প্ৰেমৰ কথা তেওঁ বহু দিনৰ পৰাই শুনিছিল। জানোছা পেহীটিয়ে সামান্য দয়া কৰিলে

তেওঁৰ জীয়েক ববী আইদেউৰ বিয়াখন হয়েই। এই ভাবি নামতীসকল ঘোঁৰাৰ পিছত জাহ্নবীয়ে লাহেকৈ আইকণ পেহীটিৰ কাষ চাপিল। ইটো-সিটো কথা বতৰা পতাৰ পিছত জীয়েকৰ বিয়া সম্পৰ্কে ফুচ্‌ফুচকৈ কিবা-কিবি কলে। জাহ্নবীয়ে ইয়াকো কলে পেহীটি নামে-সবাহে, উছৰে-পাৰ্বনে ডাঙৰ-সৰুৰ ঘৰে ঘৰে আহ্‌যাহ্‌ কৰা মহিলা। তেওঁ ইচ্ছা কৰিলে জাহ্নবীৰ জীয়েকৰ কাৰণে দৰা এটি পোৱাটো বৰ টান কাম নহব। অধিক কি বহুতে পেহীটিৰ পৰা দৰা আৰু কইনাৰ সন্তেদ লয়ো। পেহীটিয়ে তামোল চোবাই-চোবাই জাহ্নবীক কলে :

“বাক উকীলনী আমাৰ ফালৰ পৰা যত্ন কৰা হব। ধানটোলৈ কণটো থকাৰ দৰে বেজীটোলৈ বহুতা এডাল থাকিবই, আইদেউ। ই প্ৰজাপতিৰহে কিৰ্পা। আমি নৰ-মনিছ তেৰাৰ মহিমা কেনেকৈ জানিম”।

জাহ্নবীয়ে দহোকুৰি শপত দি কোনো ভাল দৰাৰ সন্তেদ পালে, দুটি কলা আখৰ গুৱাহাটীত তেওঁলোক থকা গান্ধীবস্তিৰ ঠিকনাত পঠিৱাবলৈ পেহীটিক কলে। আইকণ পেহীটিয়েও উকীলনীৰ কথাত হয়ভৰ দি বহাৰ পৰা উঠিল।

বাহাৰঘাটৰ পৰা পেহীটি লৰ্মা পালেগৈ। লৰ্মা এবি বৰখলা, তাৰ পিছত নামখলা আৰু তাৰ পিছত বণাকুছি হৈ বগলুছ আলিয়েদি গৈ সোণকুৰিহাত উপস্থিত হ'ল। সোণকুৰিহাত থকা তেওঁৰ পঁজা ঘৰটোৰ ছৰাৰখন খুলি হাতত অনা টোপোলাটো বাহৰ চাংখনতে ঠেকেছা মাৰি থৈ কঠখন পাৰি আইকণ মজিয়াতে বহি পৰিল। ঘৰটোৰ মুখছত ফুলি থকা শেৱালি ফুল জোপাৰ পৰা এটি স্নগন্ধ আহি তেওঁৰ মনটো প্ৰফুল্লিত কৰিলে।

হঠাতে আইকণ পেহীটিৰ মনত পৰিল সত্যনাথলৈ। সি জীয়াই থকা হলে এতিয়া চাগৈ হাতীৰ শুৰ কাটিব পৰাটো হৈ উঠিলেহেঁতেন। সি জন্মিও তাইৰে মূৰত ৰামটাঙোন মাৰিলে আৰু মৰিও তাইকে মাথমাৰ সোধালে।

সেইবোৰ বহুত কথা। বৰলীয়া নদীৰ সিপাৰে থকা

বাৰাংহাটীৰ জগধৰ মেলকিৰ পুতেক শিৱনাথে আইকণক বিয়া কৰিছিল, প্ৰায় ত্ৰিশ বছৰ আগেয়ে। শিৱনাথৰ বুদ্ধি বৃত্তি নাছিল আৰু পৰৰ কথা শুনি প্ৰায়ে খালত পৰিছিল। এশ বিঘা খেতিৰ মাটিৰ মালিক আছিল শিৱনাথ আৰু তেওঁৰ বাৰী-বস্তি আছিল প্ৰায় দহ বিঘা মাটিৰ। তিনিবিঘা মাটিত শিৱনাথৰ মাছেৰে ভৰা পুখুৰী আছিল। চমুকৈ কবলৈ গলে শিৱনাথৰ একোৰে অভাৱ নাছিল।

জগধৰ মেলকিৰ শিৱনাথেই আছিল একমাত্ৰ সন্তান। তেওঁ জীয়াই থকা দিনত তেওঁৰ মাটিৰ ওপৰেদি কাউৰী শগুন উৰি যাবলৈকে সাহস নকৰিছিল। কিন্তু জগধৰে চকু মুদাৰ পিছৰে পৰা কাউৰী-শগুনৰ কথাই নাই, বাটৰ কুকুৰেও শিৱনাথক বাট এৰি নিদিয়াত পৰিল। তেওঁক দেখিলেই বোন্দা মেকুৰীয়েও পলাব ক'ত মেওঁ মেওঁ কৰাত লাগিল। তেওঁৰ জ্ঞাতি-কুটুম, অঙহি-বঙহিৰ জগধৰৰ এই বিপুল সম্পত্তি দেখি চকুত টোপনি নোহোৱা হ'ল, পেটলৈ ভাত নোযোৱাত পৰিল। সকলোৰে এক মাথোন চিন্তা কেনেকৈ এই অতুল সম্পত্তি গ্ৰাস কৰিব। জগধৰ মেলকিৰ পৈতৃক সম্পত্তি একো নাছিল, মেলকিয়ে গাৱলীয়া মেলৰ আমানতৰ ধনৰ অংশৰ পৰা চানকাটি ক্ৰমে বিপুল সম্পত্তিৰ মালিক হৈ পৰিছিল। এই সম্পত্তি তেওঁ কপালৰ ঘাম মাটিত পেলাই কষ্ট কৰি অৰ্জ্জা সম্পত্তি নাছিল। এই সম্পত্তি তেওঁ আৰ্জ্জিছিল ঠগ-প্ৰৱঞ্চনা, জাল-জুৰাচুৰী কৰিহে। ইয়াৰ বিৰুদ্ধে তাক উচটাই দি তেওঁ গাৱঁৰ মানুহৰ মাজত হাই-কাজীয়া-কন্দলৰ সূত্ৰপাত কৰিছিল আৰু শেষত সংশ্লিষ্ট ছয়োপক্ষ মেল-মোকদ্দমাত লিপ্ত হৈছিল। এয়ে আছিল জগধৰ মেলকিৰ কাৰণে ধন ঘটাৰ সুবৰ্ণ সুযোগ। গোপনে তেওঁ ছয়োটি পক্ষকে সমৰ্থন কৰিছিল। উকীল-মহৰী ধৰি দিয়া, পেছকৰক ভেটি দিয়া, হাকিমক খাটনি ধৰি মোকদ্দমা মকাবিল কৰি দিয়া—সকলো কামতে জগধৰ মেলকি সিদ্ধহস্ত আছিল আৰু এই কামৰ কাৰণে তেওঁ যথেষ্ট টকা-পইচা লাভ কৰিছিল। মক্কেল গোটাই দিয়াৰ

কাৰণে উকীল-মহৰীয়েও তেওঁক বটা বক্ৰিছ নিদিয়াকৈ থকা নাছিল। হাকিমৰ পেছকৰৰ পৰাও তেওঁ ভেটিৰ অংশ পাইছিল। মুঠতে জগধৰ মেলকি আছিল ইম্পাত ধৰণৰ মানুহ। গতিকে তেওঁ টকা নঘটি কোনে ঘটব? জগধৰ মেলকিয়ে ছুখ কাক বোলে নাজানিছিল। কিন্তু এটি কথাইহে তেওঁৰ মগজুটো খুলি খুলি খাইছিল। সেইটি হ'ল তেওঁৰ পুতেক শিৰনাথ বাপ চাই বেটা নহ'ল।

২

জগধৰ মেলকিৰ পুতেক শিৰনাথৰ নাম যেনে স্বভাৱে আছিল তেনে। তেওঁ আছিল এটা ফুটবল। সিফালে লঠীয়ালে ইফালে আহে আৰু ইফালে লঠীয়ালে সিফালে যায়। নিজৰ স্থায়িত্ব বুলিবলৈ সমূলি নাই। গতিকে জগধৰ মেলকিৰ অগাধ সম্পত্তিৰ প্ৰতি ওচৰ চুবুৰীয়াই যেনেকৈ মুখ মেলি আছিল, জগধৰৰ মৃত্যুৰ পিছত সেই আশা ফলৱতী হোৱাৰ সম্ভাৱনাই দেখা দিলে।

শিৰনাথে বিয়া কৰিছিল আইকণ পেহীটিক। তেওঁ আছিল জাতিত ব্ৰাহ্মণ। সম্পূৰ্ণ নাম আছিল শিৰনাথ ভাগৱতী। উপাধি ভাগৱতী আছিল যদিও ভাগৱত কি বস্তু তেওঁ নাজানিছিল। সেইটি বস্তু মানুহে খায় নে কাণত আৰি লয়, নে তাবিজ কৰি বাহুত বান্ধি লয় তাৰ তেওঁ মোল নুবুজিছিল। বুজিবলৈ তেওঁ যত্ন কৰা নাছিল। তেওঁ মাথোন ইয়াকে জানিছিল যে তেওঁ জাতত ডাঙৰ, মানত ডাঙৰ, তেওঁৰ পূৰ্ব পুৰুষসকল সৰ্বশাস্ত্ৰ বিশাৰদ আছিল।

গাৱঁৰ মানুহে তেওঁক শিৱ, শিবু, শিৱ বাপু নাইবা শিৱ শাস্ত্ৰী বুলিহে মাতিছিল। কোনেও তেওঁক ভাগৱতী বুলি নামাতিছিল। ইয়াৰ বা কি কাৰণ সিয়ো জনাৰ উপায় নাছিল।

শিৰনাথ ঈশং কৃষ্ণ বৰণৰ আছিল। খুব ওখ নাছিল; কিন্তু চাপৰো বুলিব নোৱাৰি। ক্ষীণকায় দেহেৰে তেওঁ দীঘল দীঘলকৈ খোজ কাটি পথ অতিক্ৰম কৰোতে পথাৰৰ মাজত শামুক বিচাৰি ফুৰা বৰ টোকোলা চৰাই এটি যেন লাগিছিল।

শিৰনাথে এটি বছৰ দামোদৰ ধামৰ সংস্কৃত টোলত সংস্কৃত চৰ্চা কৰিছিল। পিছে, সংস্কৃত এটি মৃত ভাষা, সি অৰ্থকৰী নহয়, তাক পঢ়িলেনো কি হ'ব এনে চিন্তাই তেওঁৰ হৃদয় দহিবলৈ ধৰাত সংস্কৃত টোললৈ যোৱাটো এৰি পেলালে। তেওঁৰ বুদ্ধিৰ প্ৰখৰতা দেখি টোলৰ অধ্যাপক পৰেশচন্দ্ৰ দেৱ শাস্ত্ৰীয়ে এবাৰ কৈছিল— “পণ্ডিতৰ গৃহত মুৰ্খৰ জন্ম শোভা নাপায়। পিতৃ পুৰুষৰ নাম বিক্ৰী কৰি খোৱাৰ দিন উকলিল শিৰনাথ। ‘ক’ৰ চুক-কোন কেইটি জানিবলৈ যত্ন কৰা”

শিৰনাথে ক'ত আৰু যত্ন কৰিব? অধ্যাপক দেউৰ কথা শুনি তেওঁৰ পেটতে হাত-ভৰি লুকাল। টোললৈ যোৱা এৰি দি শিৰনাথ একপ্ৰকাৰ মুকলি মূৰীয়া গোঁসাই হৈ পৰিল। পিছে, ওচৰ-চুবুৰীয়াই তেওঁৰ এই চিন্তাবিহীন জীৱন যাত্ৰাত বিধি পথালি দিবলৈ ধৰিলে। ওলায়ে দেখিবা যাক, শত্ৰু নাভাবিবা তাক এই প্ৰৱচন সাৰোগত কৰি তেওঁ ওচৰ-চুবুৰীয়াক শত্ৰু জ্ঞান নকৰিলে আৰু তেওঁলোকৰ খেচ-খেচনি সহ্য কৰিব নোৱাৰি বৰখলা উচ্চ মাধ্যমিক বিদ্যালয়ত নাম ভৰ্ত্তি কৰি বিদ্যা শিক্ষা কৰিবলৈ যত্ন কৰিলে।

শিৰনাথৰ নিজৰ ধাৰণা আছিল বগলীৰ দৰে টোপমনি পঢ়া-শুনা কৰিবলৈ তেওঁৰ অৱসৰ নাছিল। তেওঁ কৰ্মযোগী। তেওঁৰ কামৰ অন্ত নাছিল।

ৰাতিপুৱা তেওঁ বিচনা ত্যাগ কৰিছিল আঠমান বজাত। স্বাস্থ্য ভালে ৰাখিবৰ হলে, নিয়মিত ভাৱে শোৱাটো অত্যন্ত দৰকাৰ। এই কথা আনে নাজানিলেও শিৰনাথে জানে, কাৰণ তেওঁ জনাৰ ঘৰৰ ল'ৰা। গতিকে তেওঁ সোনকালে বিচনা ত্যাগ কৰি হামীয়াই-হেকেতীয়াই থাকিবলৈ ভাল নাপাইছিল। আঠমান বজাত শুই উঠি ভোট এৰাৰ ডালেৰে দস্ত ধাবন কৰি ঘৰৰ কাষেৰে বৈ যোৱা বৰলীয়া নৈৰ পাৰ পাইছিলগৈ। বৰলীয়া নৈৰ নিৰ্মল পানীত মুখখনি ধুই উঠি কলুবাৰ তলত বহি শৌছাচাৰ কৰিছিল।

কোনোবাই দেখিলেও তেনেকুৱা অধৰমী লোকৰ প্ৰতি তেওঁ কেৰেপ নকৰিছিল। তাৰ পিছত ভৰি-হাত ধুই নমান বজাত ঘৰ পাইছিল। ছটিমান মালপোৱাৰে চাহ এটুপি ধৰি লৰালৰিকৈ বৰলীয়াৰ পানীত গাটি তিয়াই তপতে তপতে ভাত এগাল পেটত ভৰাই বিদ্যালয় পাইছিলগৈ। বিদ্যালয়লৈ গৈ পিছৰ বেঞ্চত বহি টোপনিয়াই থকাই আছিল শ্ৰেণীত কৰা তেওঁৰ এটি উল্লেখ যোগ্য কাম। পিছে, ছাত্ৰৰ দুখ-ভাগৰ নুবুজা সংস্কৃতৰ শ্ৰীপতি পণ্ডিতে শিৰনাথৰ চকুৰ পৰা বিদ্যাৰ্থীৰ শত্ৰু টোপনিক আতৰাবৰ কাৰণে শিৰনাথক বেঞ্চৰ ওপৰত ঠিয় কৰি ৰাখিছিল। কাৰণ পণ্ডিত দেউৰাৰ বিশ্বাস আছিল ঠিয় দি থকা মানুহক টোপনিয়ে সহজে লভিব নোৱাৰে।

বিদ্যালয়লৈ যোৱা আৰু কিতাপ বোজা হাততলৈ ঘৰলৈ ফিৰি অহাটোৱেই আছিল বিদ্যাৰ্থী শিৰনাথৰ একমাত্ৰ কাম। ইয়াৰ বাহিৰে দিনটোৰ ভিতৰত শিৰনাথ বোপাৰ পুথি পাঁজিৰ লগত মূলকাত নহৈছিল। লাভৰ মূৰত তেওঁ পঞ্চম মান শ্ৰেণীতে কেইবাবাৰো ফেইল মাৰিছিল। লগৰ ল'ৰাবোৰে তেওঁক গট মৰা বা হেটিক কৰা বুলি কৈ বৰকৈ ঠাট্টা-মস্কৰা কৰিছিল। এই ছুট ল'ৰাবোৰৰ লগত কাজীয়া-পেচাল কৰাতকৈ শিৰনাথে বিদ্যালয় বৰ্জ্জন কৰিলে। গতিকে শিৰনাথৰ কপালত বিদ্যা-বুদ্ধি অৰ্জন কৰা নহ'ল।

তেওঁ ডাঙৰ মানুহৰ ল'ৰা। বিদ্যা নোহোৱা কাৰণে তেওঁ সৰু হ'ব নোৱাৰে। বিদ্যা নথকা সত্ত্বেও তেওঁৰ বৰলোকৰ পৰমা স্নন্দৰী ছোৱালী আইকণক বিয়া কৰোৱাৰ সৌভাগ্য হৈছিল।

গাৱঁৰে বি, এ, পাছ কৰা সূৰেন চক্ৰৱৰ্তীয়ে তেওঁৰ বিয়াৰ দিনাখন মন্তব্য কৰিছিল “আইকণৰ দৰে ৰূপে গুণে অতুলনীয় ছোৱালী এজনী শিৰনাথ জৰদগবৰ লগত বিয়া দিয়াতকৈ ভেল বান্ধি পগলা-দিয়াত উটাই দিয়াই উচিত আছিল।” সূৰেনৰ কথা শুনি লক্ষ্যদেৱ মহৰীয়ে কলে “বি, এ, পাছ কৰাইতেহে খাইছেনে? আনবোৰে কিবা নোখোৱাকৈ আছেনে? বি, এ, পাছ কৰাটো প্ৰয়োজনীয় নহয়, পৰিশ্ৰমী আৰু কৰ্মপটু হোৱাটোহে আছিল কথা।”

মহৰীৰ কথা শুনি বিড়ি এটা হোপা মাৰি কন্দলেশ্বৰ মণ্ডলে কলে— “মহৰী বাবুয়ে ঠিকেই কৈছে। আনবোৰ মানুহেও খাইছে। বি, এ, পাছ কৰাইততকৈ আমি জনাত বেছি ভালকৈয়ে খাইছোঁ। চোৱা হৈছে মইনো ক'ত বি, এ, পাছ কৰিছোঁ? বহুতো হাকিম-উকীলে মাটিৰ গোলমালত মোকে খাতিৰ কৰে। টকা-পইচা লুখুজিলেও দিয়ে। মইনো কিবা বি, এ, পাছ নকৰাৰ কাৰণে নোখোৱাকৈ আছোনে? খাইছোঁ। ভালকৈয়ে খাইছোঁ।”

মণ্ডলৰ কথা শেষ কৰিবলৈ নিদি হৰেকৃষ্ণ পেচকৰে কলে— “খাইছোঁ হয় মণ্ডল। খোৱাটোৱে আচল কথা নহয়, গৰু ছাগলিয়েও দেখোন খায়। মানুহৰ জীৱনৰ মূল্য খোৱাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে।”

“তেনেহলে কিহৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে পেচকৰ বাবু”, মণ্ডলে কলে। মণ্ডলৰ কথাৰ উত্তৰত পেচকৰে কলে “কামৰ ওপৰত। তুমি এনেদৰে কাম কৰিব লাগিব যি কামে তোমাৰ লগতে দেশৰ আৰু দহৰ উপকাৰ কৰিব পাৰে। তেনে কামেহে তোমাৰ জীৱনৰ মান-মৰ্যাদা বৃদ্ধি কৰিব। খোৱাৰ ওপৰত জীৱনৰ মূল্য নিৰ্ণয় কৰিব লাগিলে হাতীৰ জীৱনৰ মান-মৰ্যাদা বোধহয় সকলোতকৈ অধিক হ'ব। কাৰণ হাতীয়ে সকলোতকৈ বেছি খাব পাৰে। আমি জানো হাতীৰ জীৱনৰ ওপৰত বেছি মান-মৰ্যাদা দিছোঁ? আমি তাক বল আৰু বুদ্ধিৰে আমাৰ কামত লগাইছোঁ। খাবলৈ ঘাঁহ একোছা নাইবা কলগছ এডাল দিছোঁ। ভৰিত শিকলি লগাই গছত জৰপূৰকৈ বান্ধি ৰাখিছোঁ। আমাৰ উপকাৰ কৰা প্ৰাণীটিকে আমি বিশ্বাসত ল'ব পৰা নাই। এফালে “কুকুৰ শৃগাল গদ'ভৰো আত্মাৰাম, জানিয়া সৰাকো কৰিবা প্ৰণাম” বুলি কৈ আমি তাৰ স্বাধীনতা হৰণ কৰিছোঁ। আমি অবিশ্বাসী, ভণ্ড, শোষণকাৰী নহয়নে? আমি নিজৰ স্বার্থ ৰক্ষাৰ বাহিৰে কাৰ স্বার্থৰ কথা ভাবিছোঁ? আমি চলে-বলে-কলে-কৌশলে আনৰ স্বাধীনতাত হস্তক্ষেপ কৰা নাইনে? তথাপি আমি কওঁ আমি ডাঙৰ, আন

প্রাণীতকৈ আমি শ্রেষ্ঠ। আমার শ্রেষ্ঠত্ব ক'ত? আমার জ্ঞান আছে, বুদ্ধি আছে, বিবেক আছে। আমি জ্ঞানৰ মাজেৰে নিজৰ আৰু আনৰ বিকাশত সহায় কৰিব পাৰো। কিন্তু আমার জ্ঞান বুদ্ধি বিবেক অথলে যায়, যদিহে আমি সত্যক আশ্রয় কৰি কৰ্ম নকৰো। তেতিয়া এইবিলাক মানবীয় অনুভূতিক আমি শোষণৰ অগ্নি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰো। সেই ক্ষেত্ৰত ইবিলাকৰ নিজৰ গোৰৰ নোহোৱা হয় আৰু আমিও আন প্রাণীতকৈ শ্রেষ্ঠ বুলি ভবাৰ একো যুক্তি নাথাকে। সাধক বুদ্ধদেৱ আৰু মহাবীৰ জৈনে প্রাণী হিংসা কৰিবলৈ হাক দিছিল। তেওঁলোকৰ বাণীবোৰ মুখেৰে আমি ভাটৌৰ দৰে আওঁৰাওঁ কিন্তু সিবোৰক জীৱনত কাৰ্য্যকৰী কৰাত সমূলি গুৰুত্ব নিদিওঁ। তেওঁলোকৰ মাৰ্ঘলৰ মূৰ্ত্তি নিৰ্মাণ কৰি উদ্বোধনী উৎসৱত হাজাৰ হাজাৰ টকা খৰচ কৰো আৰু সিমানতে সকলো শেষ। এই সকলো বিলাককে মূলধন হিচাপে লৈ আমি জনগণক শোষণ কৰিবলৈ যত্ন কৰো। শোষণৰ মূল উদ্দেশ্য দহ জনক মাৰি এজনৰ উদৰ পূৰ্ণ কৰা। সজ উদ্দেশ্যৰ লগত সম্পৰ্ক ছেদ কৰি উদৰ পূৰ্ণ কৰা ট্ৰেডমাৰ্ক হিচাপে মহং বাণী আৰু মহংলোকৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি ব্যৱহৃত হোৱাত আমি সিবোৰক কলংকিত কৰিয়েই এৰা নাই, আমাৰ জীৱনক পশুৰ জীৱনৰ লগত এক আৰু অভিন্ন ৰূপত স্থাপন কৰিছোঁ। গতিকে পশুৰ জীৱনৰ পৰা আমাৰ জীৱনক পৃথক কৰিবলৈ হলে আমি জ্ঞান-বুদ্ধি-বিবেকৰ আশ্রয়ত সজ কৰ্মত উদ্বুদ্ধ হব লাগিব। জীৱনক বচাবলৈ উদৰ পূৰ কৰাৰ প্ৰয়োজন; কিন্তু উদৰ পূৰ্ণ কৰাই জীৱনৰ একমাত্ৰ উদ্দেশ্য নহয়”।

পেচকৰেনো এইবিলাক কি বকিলে মঙলে একো বুজিব নোৱাৰিলে। বুজিবৰ তেওঁৰ বিশেষ প্ৰয়োজনো নাছিল। তেওঁ মাথোন জানে মাটি জুখিব লাগে। মাহৰ পহিলা তাৰিখত দৰ্মহা কেইটা পাব লাগে। আৰু অত তত মাটি জোখাৰ বাবে দুই-চাৰি টকা ওপৰকি পাব লাগে। নহলে ঘৰ নচলে। আদাৰ বেপাৰীক জাহাজৰ খবৰৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। গতিকে মঙলে আৰু

পেচকৰৰ লগত কথা-বতৰা পাতি সময় নষ্ট কৰা উচিত বুলি বিবেচনা নকৰিলে। তেওঁ হেচিয়ান কাপোৰৰ মোনাটোত চিঠাৰ মেপৰ লুৰাটো স্মুৱাই দি চাইকেলৰ হেণ্ডেলত আৰি দিলে। মেপখন তেনে কৰাটো মোনাৰ ওপৰৰ ফাললৈ এহাতমান ওলাই থাকিল। তেনেকৈ ওলাই থকাত মঙলৰ কোনো ধৰণৰ আল্কাৰ হোৱা নাছিল; বৰং তেওঁ তাৰ পৰা কেতেবোৰ বিশেষ সুবিধাহে লাভ কৰিছিল।

বাটত দেখা পাই ভদ্ৰেশ্বৰী বুঢ়ীয়ে মঙলক কলে “শুনিছানে মঙল বোপা হতচিৰি হোৱা বিহুৰামৰ উৎপাতত মই বৰ নোৱাৰাত পৰিলো। মাটিৰ সীমা ঠেলি মোৰ নাৰিকল, তামোল কেইজোপা তাৰ বেৰৰ ভিতৰত স্মুৱাই ললে। কলেও আকৌ মোকে মাৰিবলৈ খেদি আছে। দুৰ্বল মানুহ সহ্য কৰাৰ বাহিৰে উপায় নাই। কিবা এটা উপায় দিব নোৱাৰানে মঙল বোপা।”

মঙলে মূৰটো বেকা কৰি বাওঁহাতেৰে মহশিঙীয়া গোঁফ কোহা পিহি পিহি বুঢ়ীক কলে “মাটি নোজোখাকৈ একো উপায় দিব নোৱাৰো আইতা। জুখিবলৈও এতিয়া মোৰ সময় নাই।”

মঙলৰ কথা শুনি বুঢ়ীয়ে ধৰিবলৈ এডাল ঠেঁনু পালে। তেওঁ মঙলক কাকুতি-মিনতি কৰি মাটি খণ্ড জুখি দিবলৈ খাটনি ধৰিলে। বুঢ়ীৰ অনুনয়-বিনয়ত মঙলৰ হৃদয় পমি গ'ল আৰু সময় নোহোৱা মঙলৰো এতিয়া সময় ওলাল।

উত্তৰকুছি গাৱঁৰ ভদ্ৰেশ্বৰী বুঢ়ীৰ বস্তি মাটি জুখি মঙলে কলে “উত্তৰকুছি গাৱঁৰ ৩১ নং পট্টাৰ ১১ নং দাগৰ ২ বিঘা জমি ভদ্ৰেশ্বৰী বুঢ়ীৰ হয় যাৰ উত্তৰে চৰকাৰী আলি, দক্ষিণে বিহুৰামৰ মাটি, পূবে শনিৰাম নাথৰ মাটি আৰু পশ্চিমে গড় কাপ্তানী বিভাগৰ আলি।”

“পিছে বোপা বিহুৰামে মোৰ মাটিৰ সীমা ঠেলা প্ৰমাণ পালানে?”

“আলো আইতা। বিহুৰামে আপোনাৰ মাটিৰ দক্ষিণ দিশত দুটাৰ

মাটি সীমা ঠেলি নিজৰ বস্তিৰ ভিতৰত স্মুৰাই লৈছে যাৰ ফলত আপোনাৰ এশ দুই জোপা তামোল আৰু পঞ্চাছ জোপা নাৰিকলৰ ফল তেওঁ ভোগ কৰিছে। আপোনাৰ বাহুত বল নাই যেতিয়া মৰ্দমা কৰাৰ বাহিৰে আন উপায় দিব নোৱাৰো আইতা।”

মণ্ডলৰ কথা শুনি বুঢ়ীয়ে স্তম্ভিত হ'ল যে তেওঁ ইমান দিনে ভাবি থকা কথাটো সত্য। বিহুৰামে বাহুৰ বলেৰে তেওঁৰ মাটিৰ সীমা ঠেলি দুটাৰ মাটিও নিলে, লাগনীয়া তামোলো নিলে, নাৰিকলো নিলে। নাৰিকল তামোল বিক্ৰী কৰিয়েই বুঢ়া মৰাৰ পিছৰে পৰা বুঢ়ীয়ে কোনো বকমে জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিছিল; এতিয়া বিহুৰামৰ অতপালিত তাৰো মুদা মৰিল। বুঢ়ীৰ একেজন মাত্ৰ ল'ৰা। তাৰো বয়স দহ বছৰৰ বেছি নহয়। এই দুৰ্বল লাঠিডাল লৈ তেওঁ কেনেকৈ শত্ৰুৰ বিৰুদ্ধে যুঁজ কৰিব? বাহুত বল নাই, কোনো সহায় সাৰথি নাই, মৰ্দমা কৰিবলৈও গাঠিত ধন নাই। বুঢ়ী নিকপায়। কি কৰিব, কি নকৰিব ভাবিচিন্তি বুঢ়ীয়ে একো ঠিক কৰিব নোৱাৰাত পৰিল।

বুঢ়ীয়ে এখন দহহাতী ধুতি আৰু টকা দুটা দি মণ্ডলক বিদায় দিলে। মণ্ডলে দিনটোৰ আৰম্ভণিতে ভাল লাভ হোৱাত আত্ম তৃপ্তি লাভ কৰিলে আৰু উত্তৰকুছি এৰি বুকীয়াহৈ বৰগাছাৰ ফালে চিকাৰ বিচাৰি ফুৰা বাঘৰ দৰে বহলকৈ চকু দুটা মেলি ইফালে-সিফালে চাই যাবলৈ ধৰিলে।

৩

সকলো কুট কথা, গল্প-গুজবকে উপেক্ষা কৰি আইকণ পেহীটিৰ বিয়া হৈ গ'ল শিৱনাথ ভাগৱতীৰ লগত। বিয়াৰ এবছৰ পিছত আইকণ পেহীটিৰ এটি ল'ৰা সন্তান উপজিল। আৰাংমূৰৰ থানেশ্বৰ পণ্ডিতে গনি-পিত্তি চাই ল'ৰাটিৰ নাম ৰাখিলে সত্যনাথ। পণ্ডিতে ইয়াকো কলে—“সত্যনাথ জীয়াই থাকিলে এজন মানুহ হ'ব। তেওঁ একঠা চাউল খাইছে এৰিব। আতাকৰ নাম সত্যনাথৰ বাপেকে

নুমালেও তেওঁ আতাকৰ নাম পুনৰ উজ্জল কৰিব। পিছে, তেওঁৰ লগত শনি, বাহু আৰু কেতুৰ প্ৰভাৱ। গতিকে লৰাটি জীয়াই থকাটিয়েই অসম্ভৱ। তেওঁৰ পিতৃহা যোগ আছে। এতেকে জন্মৰ এবছৰৰ ভিতৰত পিতৃৰ জীৱনৰ বিপদৰ আশংকা আৰু মাতৃ স্থানত শনিৰ দৃষ্টি পৰাত মাতৃয়ে স্থান ত্যাগ কৰি অন্য ঠাইত আশ্ৰয় ল'ব।”

জগদ্বৰ মেলকিয়ে পণ্ডিতৰ এই কথাত সমূলি পতিয়ন নগ'ল। তেওঁ মাথোন থানেশ্বৰ পণ্ডিতক ভেঙুচালি কৰি কলে “থোৱা, থোৱা পণ্ডিত তোমাৰ গণনা গুলি মাৰি থোৱা। মই থাকোঁ মানে তোমাৰ বাহু, কেতু, শনি এইমোৰ নাতিলাৰ একো অনিষ্ট সাধন কৰিব নোৱাৰিব। মই বাহু, কেতুৰ মুণ্ড ছেদ কৰিম, শনিৰ চকু ঘুকুতি উলিয়াম।”

“মোৰ গণনা নহয়হে মেলকি। বৰাহ, কাশ্যপ, পৰাশৰ মুনিয়ে যি লিখিছে মই তাকেহে কৈছোঁ। গুলি মাৰিলে তেওঁলোকৰ কথাৰ ওপৰতে গুলি মাৰা। মোৰ গাত গুলি মাৰি আঘাত নকৰিবা। তুমি মোৰ গণনা মানিবও পাৰা, নামানিবও পাৰা কিন্তু এইটো সত্য পূৰব বেলি পশ্চিমত উদয় হ'ব পাৰিব তথাপি মোৰ গণনাৰ হেৰফেৰ নহ'ব। থানেশ্বৰ পণ্ডিতে যাক যি কৈছে সেই কথা আখৰে আখৰে ফলিয়াইছে মেলকি।” এই বুলি কৈ থানেশ্বৰ পণ্ডিতে সিধা, ভোজনী, চাউল-পাত সোপাকে একত্ৰে গামোছা এখনেৰে বান্ধি ললে আৰু মেলকিৰ লগত মুখচুপতি কৰিবলৈ এৰি নিজৰ গাওঁ আৰাংমূৰৰ ফালে ছৰা কাচই হালবোৱা চ'ত মহীয়া মাটিৰ ওপৰেৰে ঘোৱাৰ দৰে টুলুং ভুটুংকৈ যাবলৈ ধৰিলে।

পণ্ডিতৰ কথা আইকণ পেহীটিয়ে বেৰৰ জলঙাৰে কাণ পাতি শুনি আছিল। ভবিষ্যত বিপদৰ আশংকাত তেওঁৰ অন্তৰ খন দুৰু-দুৰুকৈ কঁপিবলৈ ধৰিলে। বিপদৰ তেওঁ কেনেকৈ মুখামুখি হ'ব তাকে চিন্তা কৰিলে।

হঠাতে তেওঁৰ মনত পৰিল বাহাৰঘাটৰ দিবাকৰ ডাক্তৰৰ

কথা। ডাক্তৰে এবাৰ তেওঁক কৈছিল—“আমি বেমাৰী পৰীক্ষা কৰি উপযুক্ত দৰবকে দিওঁ। সেই দৰবত কোনোবা বাচে, কোনোবা মৰে। প্ৰকৃত অৰ্থত আমি বেমাৰীক মৃত্যুৰ মুখৰ পৰা বচাব নোৱাৰোঁ; বেমাৰীৰ মৃত্যু যন্ত্ৰণা লাঘৱ কৰিবহে পাৰোঁ। ইয়াৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে আমি ডাক্তৰসকলে একো নাজানো। আমি চিকিৎসা আৰু দৰৱ সম্পৰ্কে বহু কথাই জানো। জানিলেও কোনো কোনো পৰিস্থিতিত দৰৱে ভাল ফল নিদিয়ে। সকলো কথাই পৰিস্থিতিৰ অধীন। পৰিস্থিতিৰ আধাৰতহে সকলো ঘটনা বিচাৰ্য্য। পৰিস্থিতিৰ পৰা পৃথক কৰি কোনো ঘটনাকে বিচাৰ কৰিব নোৱাৰি। চিকিৎসা শাস্ত্ৰয়ো পৰিস্থিতিৰ অস্তিত্ব স্বীকাৰ কৰে। মই ভাবো আন শাস্ত্ৰতো পৰিস্থিতিৰ প্ৰাধান্য মানি লোৱা হয়। জ্যোতিষ এবিধ তেনেকুৱা শাস্ত্ৰ যাৰ সত্যতা আছে আৰু সেই সত্যতা নিৰ্ভৰ কৰে গ্ৰহবোৰৰ অৱস্থান আৰু পৰিস্থিতিৰ ওপৰত। ইয়াৰ বাহিৰেও মানুহৰ মন সকলো পৰিস্থিতিৰ এটি শক্তিশালী নিয়ন্ত্ৰক। মনোবিজ্ঞান এবিধ শক্তিশালী বিজ্ঞান। মন আৰু মনোবিজ্ঞানে আন বিজ্ঞানৰ বহুতো তত্বৰ হেৰফেৰ ঘটাব পাৰে। জ্যোতিষীয়ে আজি এজন মানুহৰ ভবিষ্যৎ সম্পৰ্কে যি ভবিষ্যত বাণী কৰিছে তাৰো মানুহ জনৰ মনৰ প্ৰভাৱত হীনডেচি হোৱাৰ সম্ভৱনা। গতিকে আইকণ বাইদেউ তোমাৰ ভবিষ্যত জীৱন সম্পৰ্কে জ্যোতিষীয়ে যি কথা কৈছে, সেই কথা শক্তিশালী মনৰ প্ৰভাৱত তুমি অসত্যত পৰিণত কৰিব পাৰা। এই অৰ্থতহে মানুহ নিজৰ জীৱনৰ সৌভাগ্যৰ কাৰিকৰ।”

কাৰো কথাই আইকণ পেহীটিৰ মন টলাব নোৱাৰিলে। তেওঁৰ মনলৈ শান্তি নাছিল। একেটা চিন্তাই তেওঁক কাঠৰোকা চৰাইয়ে গছ খোলাৰ দৰে তেওঁৰ মনটো খুলি খুলি খাবলৈ ধৰিলে। তেওঁ লক্ষ্য কৰিলে সোণকুৰিহাত থকা তেওঁৰ মাতৃগৃহণে দিনে দিনে অৱস্থা পানীত হাঁহ নচৰা হৈ আহিছে। এনে অৱস্থাত গিৰিয়েকৰ ঘ-খনৰো যদি কিবা অঘটন ঘটিব লাগিল, তেওঁ জীয়াই জীয়াই যমৰ যাতনা ভোগ কৰাৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাথাকিব। সকলো

হুষ্ঠ গ্ৰহণ ফেৰৰ পৰা বক্ষা পৰাৰ অৰ্থে তেওঁ বালিলেছাৰ কালীৰ স্থানত এটি ক'লা পঠা আগ বঢ়ালে। বৰভাগৰ মানুহৰ বিশ্বাস সকলো প্ৰকাৰ মাৰি-মৰক, অপায়-অমঙ্গলৰ পৰা হাত সাৰি জীৱনত ধন-জন-ঐশ্বৰ্য্য-বিভূতি লাভ কৰাৰ কাৰণে বালিলেছাৰ কালী মাইত শৰণ লোৱাৰ বাহিৰে গতান্তৰ নাই।

প্ৰতি বছৰে পাগলদিয়া আৰু বৰলীয়াৰ প্ৰলয়ঙ্কাৰী বানে বৰভাগ বুৰাই পেলায়। তথাপি বৰভাগৰ মানুহ নমৰে; তেওঁলোকে বৰভাগ এৰি নাযায়। তেওঁলোকৰ একাংশৰ বিশ্বাস কালী মাইয়ে তেওঁলোকক সকলো বিপদৰ মাজতো ভাতমুঠি মুখত দিব। সুষম খাদ্য বৰভাগৰ মানুহৰ ভাগ্যত নাই; তথাপি বৰভাগে হাকিম, উকীল ডাক্তৰ, ইঞ্জিনিয়াৰ, অধ্যাপক, ক্ৰীড়াবিদ আৰু দেশ-প্ৰেমিকৰ জন্ম দিছে। আনৰ কথা বাদেই বিয়াল্লিছৰ শ্বহীদ তিলক ডেকা আৰু আশীৰ শ্বহীদ দিলীপ হুজুৰী বৰভাগৰ জলবায়ু সেৱন কৰিয়েই জন্ম লাভ কৰিছিল।

যুদ্ধকালীন তৎপৰতাৰে বৰভাগৰ বাইজে বাৰিষাৰ পিছত খেতিত লাগে; পান ৰোৱে, জিকাভোল ৰোৱে, নেমু লগায়। কোনোৱেবা আকৌ খাল, দোং, নৈ, জান-জুৰিত, জাল, জুলুকী লৈ মাছ ধৰে। উৎপাদনৰ অলাগতিয়াল অংশ সত্ৰৰ হাতত বিক্ৰী কৰে। নিজৰ নোহোৱা যিনি সত্ৰৰ হাতৰ পৰা কিনে। এনেদৰে বৰভাগ চলি থাকে। সকলো বিপদৰ মুহূৰ্ত্ততো বৰভাগ কৰ্মতৎপৰ। কোনো বিপদে বৰভাগক সেও মনাৰ নোৱাৰে। সেই কাৰণে বৰভাগ একালত বৰভোগৰ ঠাই আছিল। এই বৰভোগৰ ঠাই খনক সাম্প্ৰতিক কালত অক্টোপাছে আজুৰি দৰিদ্ৰতাৰ গহ্বৰত পেলালেও এদিন বৰভাগীয়া বাইজে নিজৰ কৰ্মদক্ষতাৰ গুণেৰে তাৰ পৰা উদ্ধাৰ হবই—তাত বিন্দুমাত্ৰ সন্দেহ আৰু শংকা নাই। সেই কাৰণে বৰভাগৰ মানুহে বৰভাগ নেৰে, বালিলেছাৰ কালীৰ স্থান নেৰে, জয়পাল মন্দিৰ নেৰে, সোণকুৰিহা-কালাগৰ বৰপুখুৰী নেৰে, দামোদৰ ধাম নেৰে, বৰগাছা-মূৰৰ বুকীয়া-আৰাংভঠেলি উছৰ নেৰে।

এইবোৰ এৰি বৰভাগ থাকিব নোৱাৰে। এই লোক-উঃসৰবোৰেই বৰভাগৰ প্ৰাণ, মিলন ক্ষেত্ৰ।

গতিকে আইকণ পেহীটিৰো বিশ্বাস বালিলেছাৰ কালীমায়ে তেওঁক সকলো বিপদৰ পৰা ৰক্ষা কৰিব—যেনেদৰে সকলো বিপদতে বৰভাগৰ ৰাইজক ৰক্ষা কৰি আছে।

এইবোৰ ভাবি গুনি থাকোতে আইকণ পেহীটিৰ মনত পৰিল হৰেকৃষ্ণ ঠাকুৰলৈ। হৰেকৃষ্ণ ঠাকুৰক বৰভাগ। বুঢ়া তৰপৰ মানুহে হৰেকৃষ্ণ পণ্ডিত, হৰে পণ্ডিত, কৃষ্ণ পণ্ডিত বুলিহে জানে। কিন্তু ডেকাসকলৰ মাজত তেওঁ হৰেকৃষ্ণ পেহকৰ বুলিহে জনাজাত।

হৰেকৃষ্ণ পণ্ডিত বুকীয়া নিম্ন প্ৰাথমিক বিদ্যালয়ৰ পণ্ডিত আছিল। তেওঁৰ ঘৰ আছিল আঠঘৰীয়াত। সেই অঞ্চলত পণ্ডিত আছিল এটা পৌৰাণিক আখ্যানৰ দৰে। পণ্ডিতে বৰভাগ কালাগ উচ্চ মাধ্যমিক বিদ্যালয়ৰ পৰা অক্ষ আৰু সংস্কৃতত লেটাৰলৈ প্ৰথম বিভাগত প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাত উত্তীৰ্ণ হৈছিল। এনেকুৱা ছাত্ৰৰ বুকীয়াৰ মাটিত ওপজা নাছিল যাক তেওঁ শিক্ষা দীক্ষাত পাৰ্গত কৰিব পৰা নাছিল। হৰে পণ্ডিতৰ পিছত বুকীয়া প্ৰাথমিক বিদ্যালয়লৈ বিনসকল পণ্ডিত আহিছিল। সকলোকে সেই ঠাইৰ অনুসূচীত জাতিৰ সহজ সবল লোকসকলে হৰে পণ্ডিত বুলিহে জ্ঞান কৰিছিল। এইজন পণ্ডিতৰ আশীৰ্বাদ আৰু অনুপ্ৰেৰণাত ভালেমান অনুসূচীত সম্প্ৰদায়ৰ ছাত্ৰ ছাত্ৰীয়ে শিক্ষা লাভ কৰি ডাঙৰ ডাঙৰ চাকৰিত নিযুক্তি পাইছিল। গতিকে হৰেকৃষ্ণ পণ্ডিত আছিল অনুসূচীত জাতিৰ প্ৰকৃত বন্ধু, বিজ্ঞ উপদেষ্টা। তেওঁ বুকীয়াৰ অনুসূচীত জাতিৰ মাজত “মাহুধৰা উদ্যোগ সমবায়” খুলি দি সেইসকল লোকৰ আৰ্থিক উন্নতি সাধনত সহায় কৰিছিল। হৰে পণ্ডিতৰ যত্নতহে বৰালি বিলত মাহু ধৰৰ স্বত্ব দালালৰ পৰিৱৰ্ত্তে ‘বুকীয়া মাহুধৰা উদ্যোগ সমবায়’ত বৰ্ত্তিছে।

বৰভাগৰ পিছপৰা মানুহৰ মাজত তেওঁ স্বাস্থ্য-বিজ্ঞান আৰু প্ৰাপ্ত

বয়স্কৰ শিক্ষাৰ কাৰ্য্যকৰী ব্যৱস্থা হাতত হৈছিল। গতিকে বৰভাগ আৰ্থিক আৰু শিক্ষা-দীক্ষাত পিছ পৰা মানুহ খিনিৰে হৰে পণ্ডিতক দেৱতা জ্ঞান কৰিছিল।

কিন্তু কাৰো অপকাৰ নকৰিলেও হৰিণাৰ মাংসই বৈৰী হোৱাৰ দৰে হৰে পণ্ডিতে কৰা মানৱ-সেৱাৰ কাৰ্য্যই তেওঁৰ শত্ৰুৰ সংখ্যা বৃদ্ধি কৰিছিল। মহামাতৃ দিগম্বৰ মৌজাদাৰে চ’ৰাঘৰৰ আৰামী চকীত বহি ভৰি দুখন টেবিলৰ ওপৰত প্ৰসাৰিত কৰি দি গুৰগুৰী হোকাতে টান মাৰি কাতিৰাম গাওঁবুঢ়াক কলে—“বুইছা কাতিৰাম, ব্ৰাহ্মণ কুলত জন্ম হৰে পণ্ডিতৰ মূৰৰ বিকৃতি ঘটিল। তেওঁ জাত-কুল, স্পৃশ্য-অস্পৃশ্য সকলো বিসৰ্জ্জন দি গোহালি ঘৰত বুঢ়া শালিকাৰ কাৰণে স্কুল পাতিছে। বুঢ়া শালিকাই যে মাতৃ নলয় সেই কথা তেওঁ নাজানে। ইয়াৰ ফলত সিহঁতে গুৰু গোঁসাই কাকো নমনা হব। বিদ্যাশিক্ষা কৰি বুঢ়াইতে কত স্বাক্ষৰ হবলৈ যাবহে? এই বিলাক প্ৰচেষ্টা বলিয়ালিৰ বাহিৰে আন একো নহয়।”

“মৌজাদাৰ দেউতাই সজ কথাকে কৈছে। ডাঙৰ কুলত জন্ম যি কোনো মানুহৰ ঘৰলৈ নিৰ্বিচাৰে আহ-যাহ কৰা উচিত হোৱা নাই। তাতে ডেকা ল’ৰা পিচল খাই পৰোতে কিমান পৰ? পিচলিব লাগিলেই সৰ্বনাশ, বংশৰটো দুৰ্ণাম হবই; গাৱঁতো হুলস্থূল লাগিব।”

“তুমি ঠিকেই কৈছা গাওঁবুঢ়া। চকুৰ আগৰ জগত খন, তুমি দেখিছা। তুমি এজন অভিজ্ঞ লোক। সেয়েহে তোমাক চৰকাৰ বাহাহুৰে গাওঁবুঢ়া পাতিছে। হৰে পণ্ডিতে ল’ৰা হোৱালী পঢ়ুৱাব লাগে, নহলে নিজে আৰু কিছু লেখা পঢ়া শিকি ওপৰলৈ যাব লাগে। তাকে কৰিলে তেওঁৰো ভবিষ্যত সুখৰ হব; গাৱঁৰো মুখ উজ্জল হব। তাকে চিন্তা নকৰি হৰে পণ্ডিতে কি এইখন সমাজ সংস্কাৰ আৰু প্ৰাপ্ত-বয়স্কৰ শিক্ষাৰ কামত লাগিছে। শিক্ষা পোৱাহঁতৰ অতপালি দেখিছানে? মাটিৰ খাজনা খিনিকে বছৰেকত আদায় দিব নোখোজে। তেওঁ সমবায় খুলি গাৱঁৰ কিডাল উন্নতি কৰিছে?

আগেয়ে বৰালি বিলৰ মাছ শনিৰাম মহলদাৰে মাৰিছিল আৰু আমি তেওঁৰ পৰা মাছ-পুঠী কিনি খাইছিলো। এতিয়া সমবায় হোৱাৰ পৰা গাঁৱৰ মানুহে মাছ খাবলৈ নোপোৱাত পৰিল। বৰালি বিলৰ মাছৰ আমি চাওঁতাৰে, খাওঁতা হ'ল নগৰৰ লোকসকল। গতিকে গাওঁবুঢ়া তুমিয়েই কোৱা ইয়াৰ ফলত গাঁৱৰ মানুহৰ উপকাৰ হ'ল নে অপকাৰ হল?”

“গাঁৱৰ আৰু কিটো উপকাৰ হল মৌজাদাৰ দেউতা? সমবায় কৰাইতৰহে টকাৰে চন্দুক ভৰিছে। আমি মাছ-পুঠী নেদেখাত পৰিলো। আগেয়ে বৰ বৰ গাঁৱৰ মাছ একোটা পুৰি পাইতা ভাত এগাল খাই পথাৰলৈ হাল বাবলৈ গৈছিলো। এতিয়া গাঁৱৰ মাছৰো মুখ নেদেখাত পৰিলো আৰু পথাৰলৈ গৈ কাম কৰিও শান্তি নোপোৱাত পৰিলো।”

“তেনেহলে গাওঁবুঢ়া তুমিয়েই কোৱাচোন চাকৰি নকৰাৰ কাৰণে তুমি নোখোৱাকৈ আছিলানে আৰু তোমাৰ জীৱনত সুখ-শান্তি নোহোৱাকৈ আছিলনে?”

“কিয় নহব মৌজাদাৰ দেউতা? বৰ সুখত আছিলো। এতিয়া শিক্ষা পোৱা সকলেহে চাকৰি বিচাৰি বুৰে। তেওঁলোকে শাৰীৰিক শ্ৰমক ঘূণাৰ চকুৰে চায় আৰু শাৰীৰিক শ্ৰম কৰা লোকক মান মৰ্যাদা নোহোৱা মানুহ বুলি গণ্য কৰে। চাকৰি কৰি কাকি দিয়াৰ কৌশল জানিলে আৰু এজোৰ ভালকৈ পোছাক কৰিব পাৰিলেই মান-মৰ্যাদাৰ গৰাকী বুলি মানুহক গণ্য কৰা হয়।”

“আমাৰ সমাজৰ এইটোৱেটো মূল দোষ গাওঁবুঢ়া। উৎপাদনেই হৈছে সমাজৰ উন্নতিৰ মূল ভেটি। অথচ সমাজে উৎপাদনৰ প্ৰথম স্তৰৰ মেহনতী মানুহক কোনো ধৰণৰ গুৰুত্ব আৰু মান-মৰ্যাদা দিব নোখোজে। সমাজৰ এই দোষ যেতিয়ালৈ সংশোধন নহয় তেতিয়ালৈ সমাজত শান্তি নাহিব — হুৰল শ্ৰেণীৰ ওপৰত বলী শ্ৰেণীৰ শোষণ চলি থাকিব। শোষণ থকা সমাজত সমতা, শান্তি, ভ্ৰাতৃত্ব আদি ধাৰণা অচল টকাৰ দৰে। তাৰ কোনো প্ৰমূল্য

নাই বৰং ইবোৰ শোষণৰ হাতৰ অন্তৰূপে গণ্য হয় মাথোন। কোনো ৰাজনৈতিক মতবাদৰ লগত মোৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। মই কেৱল সমাজত যি ব্যৱস্থাৰ পৰা যিবোৰ কুপ্ৰতিষ্ঠাৰ জন্ম আৰু বিকাশ লাভ কৰে তাকেহে তোমাৰ আগত কৈছোঁ। আমাৰ বৰ্তমান সমাজ ব্যৱস্থাই মানুহক কৰ্ম-বিমুখ কৰি, জাল-জুৰাচুৰী, ফাকি-ফুকা, অন্যায়-অধৰ্মত লিপ্ত হৈ জীৱনত আত্মপ্ৰতিষ্ঠা লাভৰ কাৰণে উদগণি দিছে। মানুহে মূল সমস্যাটোৰ স্বৰূপ বিচাৰ-বিশ্লেষণ নকৰি ওপৰে ওপৰে তাপলি মৰা কামত আত্ম নিয়োগ কৰিছে। তাৰ ফলত কাৰো একো হোৱা নাই—ব্যক্তিৰো, সমাজৰো। বৰং সমাজত বিশৃঙ্খলা, ব্যভিচাৰ আৰু অশান্তিৰ মাত্ৰা বাঢ়িছে।”

“জানো এইবোৰ কি কথা দেউতাইহে জানে। মই জ্ঞান-বুদ্ধি নোহোৱা মানুহ। ইবিলাকৰ গুঢ় ৰহস্য কেনেকৈ বুজিম? বিবেকে যি কয় সেই মতে চলো। কি ব্যৱস্থাৰ কাৰণেনো কি কুফলৰ জন্ম হয়, সেইবিলাকৰ একো আওভাও নাপাওঁ।”

“তুমি সত্য কথাই কৈছা গাওঁবুঢ়া। মানুহে বিবেক নাইবা ধৰ্মৰ নিৰ্দেশত চলিলেও সমাজত অন্যায় আৰু শোষণ চলিব নোৱাৰে। প্ৰাচীন সমাজত মানুহে বিবেক আৰু ধৰ্মীয় নিৰ্দেশত চলিছিল কাৰণে সেইখন সমাজত মানুহে শান্তিত বসতি কৰিছিল। প্ৰাচীন সমাজৰ মানুহ বিশৃঙ্খলা আৰু শোষণৰ পৰা মুক্ত আছিল। সেই কাৰণে প্ৰাচীন সমাজৰ মানুহ এক প্ৰকাৰ শান্তিত বাস কৰিছিল। হয়তো সেই শান্তিৰ স্বৰূপ আধুনিক কালৰ মানুহে বিচৰা শান্তিতকৈ অলপ পৃথক প্ৰকৃতিৰ আছিল। কিন্তু আধুনিক যুগৰ মানুহে বিবেক আৰু ধৰ্মৰ নিৰ্দেশনাক সততে ফাকি দি এটি আৰ্থ-ৰাজনৈতিক অনুভূতিৰে চলিবলৈ বিচাৰে। গতিকে প্ৰাচীন সমাজৰ বিবেক আৰু ধৰ্মৰ নিৰ্দেশাৱলীয়ে আধুনিক সমাজৰ চিন্তা-মানসত বিশেষ প্ৰভাৱ পেলোৱাৰ শক্তি হেৰুৱাই পেলাইছে। সেই কাৰণে সমাজৰ অতি চতুৰ অংশই প্ৰাচীন যুগৰ বিবেক আৰু ধৰ্মক কৌশলেৰে শোষণৰ অন্তৰূপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। প্ৰকৃত অৰ্থত বিবেক আৰু ধৰ্ম

শোষণৰ অগ্নি হ'ব নোৱাৰে, যদিহে তাক নিষ্ঠাৰে পালন কৰা যায়। কিন্তু আধুনিক মানৱে বিবেকৰ নিৰ্দেশো নুশুনে, ধৰ্মও পালন নকৰে। গতিকে আধুনিক মানুহৰ দৃষ্টিত বিবেক আৰু ধৰ্ম শোষণৰ অগ্নি ৰূপে ব্যাখ্যা পাইছে। সৰ্বসাধাৰণ লোকে ইয়াৰ এটি বিকল্প পথ বিচাৰিছে। কিন্তু সেই বিকল্প পথ কি? কোনেও ক'ব নোৱাৰে। আমি যি মাটি আৰু সমাজত আছো তাৰ পৰাই আমাৰ প্ৰাচীন নিৰ্দেশনাৰ বিকল্প পথ বিচাৰি উলিয়াব লাগিব। সেই পথেই আমাৰ ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক জীৱন সুখ-শান্তি-সমৃদ্ধিৰে গৌৰৱান্বিত কৰিব।”

“দেউতাই কলিকতা, কাশী, দিল্লীত পঢ়ি এইবিলাক সইত কথাৰ তত্ত্ব বিচাৰি পাইছে। মই সাধাৰণ মানুহ, এই তত্ত্বৰ বহুসং কেনেকৈ ভেদ কৰিম? মোৰ ক্ষুদ্ৰ মগজুৰে ইমানকে বুজো মানুহৰ সুখ হ'ব লাগে, দহৰ সুখ শান্তি হ'ব লাগে, সকলোৱে এমুঠি খাব পাব লাগে আৰু থাকিবলৈ এটি ঘৰ আৰু পিন্ধিবলৈ এখন কাপোৰ পাব লাগে।”

“তুমি ঠিক কৈছাঁ গাওঁবুঢ়া। এই খিনিয়েইতো আচল কথা। এইখিনি পাবলৈ হলে সমাজে সমাজবাদী আদৰ্শ গ্ৰহণ কৰিব লাগিব আৰু সেই আদৰ্শক কাৰ্য্যত প্ৰতিফলিত কৰোতা সকল হ'ব লাগিব সং আৰু মানৱতাবাদী আৰু দেশ-সেৱক। তেওঁলোক সৰ্বপ্ৰকাৰ ছুন্নীতি, অন্ধবিশ্বাস আৰু ভণ্ডামিৰ পৰা উদ্ধৃত থাকিব লাগিব। তেতিয়াহে তুমি কোৱা কথাবোৰ কাৰ্য্যত প্ৰতিফলিত হ'ব। নহলে আমি আদৰ্শৰ ৰণচালিহে দেখিম। শাসন যন্ত্ৰই আমাৰ কাৰণে কোনো ভাল কামেই কৰিব নোৱাৰিব। আদৰ্শৰ পৰিৱৰ্ত্তন হলেই নহ'ব; সেই পৰিৱৰ্ত্তনৰ দায়িত্ব কান্ধ পাতি ল'ব লাগিব সং আৰু দেশ-প্ৰেমিক লোকে। মোৰ বোধেৰে আমাৰ সংস্কৃতিৰ এইটোৱেটো মূল সমস্যা। কেৱল আদৰ্শৰ পৰিৱৰ্ত্তন সাধনৰ মাজেৰে এই সমস্যাৰ সমাধান কোনো কালে নহ'ব।”

“দেউতাই কি কৈছে মই একো তৰ্কিবই পৰা নাই।”

“তুমি নোৱাৰিব পাৰা। কিন্তু যি সকলে কেৱল আদৰ্শৰ কথা কয় তেওঁলোকে মোৰ কথাৰ মৰ্ম নিশ্চয় এদিন বুজিব।”

“পিছে গাওঁবুঢ়া তুমি এটা কথা শুনিছানে?”

“কি কথা মোজাদাৰ দেউতা?”

“শুনিলেই বোধহয় তুমি হাঁহি মৰিবা। হৰে পণ্ডিতৰ দৰে বাটৰ ভিকছ এজনে সোণকুৰিহাৰ বিখ্যাত চক্ৰৱৰ্ত্তী পৰিয়ালৰ ৰূপহী কন্যা আইকণক বিয়া কৰাৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল। পিছে আইকণৰ দেউতাক ব্যাসদেৱ চক্ৰৱৰ্ত্তীয়ে হৰে পণ্ডিতৰ সেই প্ৰস্তাৱত কোনো ধৰণৰ গুৰুত্ব আৰোপ নকৰিলে। তেওঁ বাওনাই চন্দ্রলৈ হাত মেলিছিল কিন্তু ঢুকি নাপালে। তেওঁৰ এই আশ্পক্ষী দেখি মোৰ বৰ পুতৌ জন্মিছে গাওঁবুঢ়া। সোণকুৰিহাৰ চক্ৰৱৰ্ত্তী পৰিয়াল বুলিলে বুলিবৰ নাই। তেওঁলোকৰ ঘৰখন পণ্ডিতৰ ঘৰ বুলি জনাজাত। মাটি-বাৰী, টকা-পইচাৰ তেওঁলোকৰ অভাৱ নাই। সমগ্ৰ বৰভাগৰ ভিতৰতে এটি অভিজাত পৰিয়াল। সেই পৰিয়ালে কিহৰ গৰজত তেওঁলোকৰ কন্যা হৰে পণ্ডিতৰ দৰে বাটৰ ভিকছ এজনৰ তাত অৰ্পণ কৰিব? হৰে পণ্ডিতৰ দেউতাক ৰত্নেশ্বৰে মোক খাটনি ধৰি কৈছিল মোজাদাৰ বোপা তুমি কলে ব্যাসদেৱ চক্ৰৱৰ্ত্তীয়ে তেওঁৰ কন্যা আইকণক মোৰ ল'ৰা হৰে কৃষ্ণলৈ নিশ্চয় বিয়া দিব। চক্ৰৱৰ্ত্তীৰ সহায় হলে ল'ৰাজনক মই কলেজত পঢ়ুৱাব পাৰিম। হওঁতে মই কথাটো ব্যাসদেৱ ডাঙৰীয়াৰ কাণ চোৱাইছিলো। কিন্তু হৰে পণ্ডিতৰ দৰে পছলি শুঙি ফুৰা এজন যুৱকলৈ তেওঁৰ কন্যা দান কৰিবলৈ ব্যাসদেৱ চক্ৰৱৰ্ত্তী মান্তি নহ'ল। মই এতিয়া উপলব্ধি কৰিছোঁ ব্যাসদেৱ চক্ৰৱৰ্ত্তীয়ে উচিত সিদ্ধান্তকে গ্ৰহণ কৰিছে। হৰে পণ্ডিতৰ দৰে মান-মৰ্যাদাহীন এজন লোকলৈ কন্যাদান কৰি চক্ৰৱৰ্ত্তীয়ে তেওঁৰ পৰিয়ালৰ সন্মান হানি কৰা উচিত নহয়। আজি কালি ডাক্তৰ, ইঞ্জিনিয়াৰ, হাকিম, উকীল, মনচুপৰ অভাৱ নাই।”

“নিশ্চয় মোজাদাৰ দেউতা, আইকণৰ ৰূপেই নাই নে,

গুণেই নাই, নে বংশ মৰ্যাদাই নাই। ঈশ্বৰৰ ইচ্ছাত সকলো আছে। হৰে পণ্ডিতৰ দৰে সামান্য এজন লোকলৈ আইকণক বিয়া দিয়াটো কেতিয়াও উচিত হ'ব নোৱাৰে। মোজাদাৰ দেউতাই সজ কথা কৈছে।”

তামাখু চিলিম পুৰি শেষ হোৱাত দিগন্তৰ মোজাদাৰে টেবিলৰ ওপৰৰ পৰা ভৰি দুখন নমালে আৰু হোকাটো হাতত লৈ বটাৰ পৰা গাওঁবুঢ়াক এখন তামোল দি বিদায় দিলে আৰু চ'ৰাঘৰ এৰি বৰঘৰৰ ফালে গতি কৰিলে।

৪

হঠাৎ আইকণ পেহীটিৰ স্মৃতিৰ দিগন্তত উদয় হ'ল-হৰে পণ্ডিত যিজনে সমাজৰ প্ৰতিক্ৰিয়াশীল চক্ৰৰ অত্যাচাৰত তিষ্ঠিব নোৱাৰি এদিন বিদ্যালয়ৰ চাকৰি ইস্তফা দিলে। পণ্ডিতৰ এই সিদ্ধান্তত বুকীয়া গাৱঁৰ মানুহে মনত বৰ আঘাত পালে। গাৱঁৰ মানুহে পণ্ডিতক কত খাটনি ধৰিলে; কিন্তু পণ্ডিত কোনো প্ৰকাৰে মান্তি নহ'ল। তেওঁ যে স্কুলৰ চাকৰি এৰিলে, এৰিলেই।

ইয়াৰ পিছত তেওঁৰ নতুন জীৱন আৰম্ভ হ'ল। তেওঁৰ নিজৰ গাওঁ আঠঘৰীয়া ত্যাগ কৰি গুৱাহাটীলৈ গুছি গ'ল। সম্পৰ্কীয় মানুহ এঘৰত কেইদিনমান থকাৰ পিছত তেওঁ কোনো বৰমে গুৱাহাটীৰ উপায়ুক্তৰ কাৰ্যালয়ত এটি অফিছ সহায়কাৰীৰ চাকৰি যোগাৰ কৰি ললে। কেইবছৰমান পিছত তেওঁ হাকিমৰ পেছকৰ কপে পদোন্নতি পালে। বৰভাগৰ মানুহে লাহে লাহে তেওঁৰ নামৰ শেষত থকা পণ্ডিতৰ ঠাইত পেছকৰ শব্দটো বহুৱাই ললে। হৰে পণ্ডিত হ'ল হৰেকৃষ্ণ পেছকৰ নাইবা হৰে বাবু অথবা পেছকৰ বাবু।

গুৱাহাটীত চাকৰি কৰোঁতে হৰে পেছকৰে বি. এ. পৰীক্ষাটোও সুখ্যাতিৰে পাছ কৰিলে। পেছকৰ চাকৰিটো বেয়া নহয়। পেচবিলাক জানিলেই সকলো কাম সিদ্ধি হয়। তথাপি কিয় জানো হৰে কৃষ্ণ চাকৰিটোৰ প্ৰতি লাহে লাহে বীতৰাগ স্পৃহ হৈ উঠিল। বিশেষতঃ

বি. এ. পৰীক্ষা পাছ কৰাৰ পিছত তেওঁৰ সেই স্পৃহা দ্ৰুত গতিত বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। পৰীক্ষা সুখ্যাতিৰে পাছ কৰাৰ পিছত কলেজৰ ইংৰাজীৰ অধ্যাপক বৰুৱা দেৱক সাক্ষাৎ কৰোঁতে বৰুৱা দেৱে কলে “বৰ ভাল পালো হৰেকৃষ্ণ। অভিনন্দন গ্ৰহণ কৰিবা। তুমি চাকৰি কৰা ল'ৰা। তথাপিও যে ইংৰাজীত অনাৰ্ছ ৰাখিব পাৰিলা তাৰ বাবে ধন্যবাদ। তোমাক লৈ আমি গৌৰৱান্বিত। লগতে কিবাকৈ এম. এ. পৰীক্ষাটোও পাছ কৰাৰ যত্ন কৰা। পেছকৰ চাকৰি তোমাৰ কাৰণে উপযুক্ত হ'ব নোৱাৰে। তুমি আৰু ওপৰলৈ যোৱাৰ যত্ন কৰা। পাৰিবা। আমাৰ শুভেচ্ছা আছে।”

হৰেকৃষ্ণই এম. এ. পঢ়িবলৈ মন কৰিছিল কিন্তু তেওঁৰ বাটত থিয় দিলে কণা বিধিয়ে। গতিকে মনত আলচা কথা সিদ্ধি নহ'ল। ইতিমধ্যে তেওঁৰ দেউতাক বান্ধুকাৰজনিত অসুখত পৰি সিপুৰীলৈ যাত্ৰা কৰিলে। গতিকে ঘৰ চলোৱাৰ দায়িত্ব পৰিল হৰেকৃষ্ণৰ ওপৰত। আঠঘৰীয়াৰ ঘৰত বিধবা মাতৃৰ উপৰিও তিনিজন ভায়েক আৰু পাচ গৰাকী ভনীয়েক আছিল। ভৰণ-পোষণৰ উপৰিও ভায়েকহঁতক মানুহ কৰা আৰু ভনীয়েকহঁতক বিয়া-বাহু দিয়াৰ সকলো দায়িত্ব হৰেকৃষ্ণৰ ওপৰত পৰিল। এই সকলো দায়িত্বৰ কথা স্মৰণ কৰি হৰেকৃষ্ণই ত্ৰাহি মধুসূদন সূৰ'বিলে। তেওঁ গুৱাহাটীত থাকিয়েই ঘৰ চলাব পাৰিলেহেঁতেন; কিন্তু এটা চিন্তাই তেওঁৰ মনটো ঘুণ পোকে টান কাঠৰো ফুটা কৰাৰ দৰে, মনটো ফুটা কৰিলে। সেয়া হ'ল আজিকালি ভাল মানুহেও ল'ৰা-ছোৱালী ভাল কৰিবলৈ টান পায়। ভালৰ ঘৰৰ ল'ৰা-ছোৱালীও বেয়া হয়। গুৰিয়াল থাকিলেও প্ৰচণ্ড চাকনৈয়াত নাওঁ বুৰ যোৱাৰ দৰে অভিভাৱকৰ শাসনৰ অধীনত থাকিলেও ভাল মানুহৰ ল'ৰা-ছোৱালীও মুৰ্খ আৰু লম্পট হয়। গোটেই সমাজ খনত এনে এটা বতাহ বলিছে যাৰ প্ৰভাৱৰ পৰা ল'ৰা-ছোৱালীক মুক্ত কৰি ৰখাটো সম্ভৱপৰ নহয়। সকলো অভিভাৱকেই আজি এই আশংকা আৰু বেমাৰত ভুগিছে।

হৰেকৃষ্ণৰ মনত পৰিল পঢ়াশলীয়া দিনৰ এটি কথা। তেওঁৰ লগতে পঢ়িছিল সভাৰাম বাভা নামৰ এজন ছাত্ৰ। সভাৰাম আছিল কৃতী ছাত্ৰ। কিন্তু ছয়বাৰ দিও তেওঁ প্ৰবেশিকা পৰীক্ষাৰ দেওনাখন পাৰ হ'ব নোৱাৰিলে। ইয়াৰ ঘাই কাৰণ সভাৰামে মদ খাইছিল, জুৰা খেলিছিল আৰু স্কুলত পঢ়ি থাকোঁতেই বিৰাহ কৰিছিল। সভাৰামৰ দৰে এজন বুখিয়ক আৰু কৃতী ছাত্ৰৰ এই বিপৰ্য্যয় দেখি স্কুলৰ হেডমাষ্টাৰ জয়বাবুৱে কৈছিল “বুইছা সভাৰাম, বুদ্ধি আৰু কৃতিত্ব থাকিলেই নহয়। মানুহ ভাল বাস্তবৰণৰ অধিকাৰী হ'ব লাগে। প্ৰাচীন ধ্যান-ধাৰণাৰ পৰা মুক্ত হৈ মানুহে নতুন পথেৰে খোজ দিবলৈ যত্ন কৰা উচিত। তোমাৰ দৰে বুখিয়কসকলে নোৱাৰিলে কোনে পাৰিব?”

এই বিলাক ভাবি-চিন্তি হৰে কৃষ্ণই থিক কৰিলে তেওঁ এম. এ, নপঢ়ে। এম. এ, পঢ়াতো জীৱনৰ কাৰণে বাধ্যতামূলক নহয়। এম. এ, নপঢ়াকৈও ভাল হৈ চলিব পৰাটোহে জীৱনৰ কাৰণে আটাইতকৈ প্ৰয়োজনীয় কথা। অসুস্থ সামাজিক ধুমুহাত তেওঁৰ ভায়েক আৰু ভনীয়েকহঁত উটি যোৱাতো তেওঁ পচন্দ নকৰে। গতিকে সিহঁতৰ ভবিষ্যতৰ কাৰণে হৰেকৃষ্ণই তেওঁৰ বৰ্ত্তমান আৰু ভবিষ্যত বিসৰ্জন দিবলৈ সৰ্বতোপ্ৰকাৰে সাজু হ'ল। তেওঁৰ মনত পৰিল চীন দেশৰ বিখ্যাত দাৰ্শনিক কন-ফুচিয়াছে কোৱা এষাৰ মহৎ কথা। “আগেয়ে তোমাৰ ঘৰখন ঠিক কৰি লোৱা তাৰ পিছত গাওঁখন আৰু তাৰ পিছতহে দেশ খন ভাল কৰি লোৱাৰ কথা ভাবিবা। তিনিওটা অংশই অঙ্গাঙ্গীভাৱে সম্পৰ্কিত।” হৰেকৃষ্ণই এই মহৎ বাণীৰে উদ্ধুদ্ধ হৈ প্ৰথমে তেওঁৰ ঘৰৰ মানুহ কেইটা, তাৰ পিছত গাওঁখন আৰু তাৰ পিছতহে দেশখন সেৱা কৰাৰ কথা ভাবিলে। কিন্তু বিনা ত্যাগে কোনো সেৱাই পৰিপূৰ্ণতা লাভ কৰিব নোৱাৰে। গতিকে তেওঁ নিজৰ সুখ স্বাচ্ছন্দ্য ত্যাগ কৰি পিতৃয়ে এৰি যোৱা ঘৰখনৰ সুখ, শান্তিৰ কাৰণে যত্ন কৰিবলৈ দৃঢ় সংকল্প গ্ৰহণ কৰিলে।

তেওঁ হঠাতে এদিন চাকৰি ইস্তফা দিলে আৰু গাৱঁৰ ল'ৰা গাৱঁলৈ গুছি আহিল। তেওঁক হঠাৎ গাৱঁত দেখা পাই

বিভিন্ন জনে বিভিন্ন মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিলে। যোগান বিভাগৰ চাকৰিৰ পৰা খেদা খোৱা মালভোগ ডেকাই কলে “হৰে পেছকৰৰ চাকৰিটো গ'ল। এতিয়া ইঘৰে-সিঘৰে তহলদি ফুৰাই হ'ব তেওঁৰ একমাত্ৰ কাম। পিছে, অৱিবাহিত ডেকা ল'ৰা অকল গাৱঁৰে নহয়, দুখুনী বাৰী-বিধবা, হাঁহ-পাৰ, খাহি-পঠা, সকলোৰে শত্ৰু। এনে শত্ৰুৰ সংখ্যা বাঢ়িলে গাওঁ উচন যাব।”

তেওঁৰ কথাত হয়ভৰ দি কন্দলেশ্বৰ মণ্ডলে কলে “গাৱঁত বেছি শিক্ষিত মানুহ থকাটো ভাল নহয়। তেওঁলোকে নানা দল-উপদলৰ সৃষ্টি কৰি গাৱঁৰ প্ৰশান্ত জীৱন প্ৰৱাহলৈ অশান্তি চপাই আনে। গাৱঁত প্ৰতিপত্তি বিস্তাৰৰ কাৰণে তেওঁলোকে শত্ৰু হৈ মাৰ্খৰ মূৰৰ ঘিউ কাটিবলৈ যত্ন কৰে। বেকাৰসকল গাৱঁৰো শত্ৰু, সমাজৰো আৰু দেশৰো শত্ৰু। পেছকৰ বাবুৱে চাকৰি এৰি বৰ মুৰ্খামি কৰিলে। এনে সুন্দৰ বাহিৰা পোৱা চাকৰি এটা মুৰ্খ নহলে কোনোবাই এৰেনে?”

দল বাগৰাত অগ্ৰগণী পীতাম্বৰ মহন্তই পাঞ্জাবী চোলাত হাত ভৰাই খচমচ কৰি লাহেকৈ মাত লগালে “হৰেকৃষ্ণই ৰাজনীতি কৰিব। তেওঁ ইতিমধ্যে সমাজৰ পিছপৰা শ্ৰেণীৰ লোক সকলক হাত কৰিছেই। টকা-পইচাৰ তেওঁৰ অভাৱ নাই। গতিকে নিৰ্বাচন তেওঁ খেলিবই আৰু পইচা আছে যেতিয়া জয়যুক্ত হোৱাতো সুনিশ্চিত। কংগ্ৰেছ, কমিউনিষ্ট, জনতা, জাতীয়তাবাদী সকলোৰে লগত তেওঁৰ অবাধ হলি গলি। চেগ চাই তেওঁ কঠীয়া পাৰিব জানে; গতিকে তেওঁ কিবা এটা কৰিবই। কিন্তু এনেবোৰ সুবিধাবাদী আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াশীল শক্তিক ৰাইজে সমৰ্থন কৰিব নালাগে। ইবিলাকৰ জয় মানে ভণ্ডামিৰ জয়।”

দিগম্বৰ মৌজাদাৰে হৰে পেছকৰ গাৱঁলৈ ঘূৰি অহাৰ সংবাদ পাই ভাবিলে “গাৱঁলৈ আকৌ বিপদ আহিছে, ৰাজনীতি আহিছে। আকৌ হয়তো বুঢ়া শালিকাক মাত লগাবলৈ যত্ন কৰিব। কিন্তু বুঢ়া শালিকাই কাহানি মাত ল'ব? এইবোৰ চব কৌশল, ব্যক্তিগত

স্বার্থ সিদ্ধিৰ চাতুৰি। কিন্তু মানুহে নুবুজে, নুবুজি সমর্থন কৰে। গতিকে গাৱঁৰ সহজ-সৰল মানুহ এতিয়া নতুন বিপদত পৰিব।”

আনহাতে বৰভাগৰ যুৱ-শক্তিৰ মুখপত্ৰ “বৰভাগ বাতৰিত” প্ৰকাশ পালে “বৰভাগ অঞ্চলৰ এজন বিশিষ্ট সমাজ কৰ্মী হৰে কৃষ্ণ পণ্ডিতে শিক্ষা লাভ কৰাৰ অন্তত তেওঁৰ চাকৰিৰ পৰা পদত্যাগ কৰিছে আৰু পুনৰ গাৱঁৰ মাটিলৈ ফিৰি আহিছে। পণ্ডিতে স্বাৱলম্বী জীৱন যাপনৰ মাজেৰে সমাজ সেৱাৰ কামত আত্ম-নিয়োগ কৰিবলৈ দৃঢ় সংকল্প। শিক্ষাৰ উদ্দেশ্য যে মানুহক আত্মনিৰ্ভৰশীল আৰু দেশক ভাল পাবলৈ শিক্ষা দিয়া, সেই কথা তেওঁৰ ব্যক্তিগত জীৱনৰ মাজেৰে প্ৰতিফলিত হৈছে। তেওঁ আমাৰ সমাজৰ আদৰ্শ পুৰুষ। আমি তেওঁক অভিনন্দন জ্ঞাপন কৰোঁ আৰু আগেয়ে তেওঁ আৰম্ভ কৰা কাৰ্য্যসূচী পুনৰ হাতত লবলৈ অনুৰোধ জনাওঁ।”

হৰেকৃষ্ণ গাৱঁলৈ ফিৰি আহিল সঁচা; কিন্তু তেওঁ কি কৰিব, কি নকৰিব একো ঠিৰাং কৰিব নোৱাৰা অৱস্থাত পৰিল। তেওঁ ভাবিলে সমাজ-সেৱা এটি পৱিত্ৰ কাম, সন্দেহ নাই। কিন্তু সমাজ সেৱা এটি জীৱিকা আৰ্জনৰ মাধ্যম নহয়। উপাৰ্জনৰ আন পথ নাথাকিলে এজন মানুহে কেৱল সমাজ সেৱাৰ মাজেৰে ভাত-কাপোৰ পাব নোৱাৰে। গতিকে হৰেকৃষ্ণ এটি নতুন সমস্যাৰ সন্মুখীন হ'ল। এটি মানসিক সংঘাতে তেওঁক অতিষ্ঠ কৰি তুলিলে। তেওঁ জীৱিকা নিৰ্বাহৰ কাৰণে কি ব্যৱস্থা হাতত লব গভীৰভাৱে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। ভাত আৰু কাপোৰ খন সংগ্ৰহৰ একমাত্ৰ উপায় চাকৰিটো ইলুফা দি তেওঁ এটি নতুন বিপদ চপাই ললে। এই বিপদৰ গভীৰতা আৰু বিশালতা কিমান ভয়াবহ চাকৰিৰ অৱৰ্ত্তমানতহে তেওঁ উপলব্ধি কৰিলে। আগেয়ে সেই উপলব্ধি তেওঁৰ হোৱা নাছিল, হলে নিশ্চয় তেওঁ এনে বিপদক স্বইচ্ছাই বাট এৰি নিদিলেহেঁতেন।

বিপদ যিমানেই গভীৰ নহওঁক কিয় তেওঁ আৰু চাকৰি নিবিচাৰে, চাকৰি নকৰে। ই তেওঁৰ স্পষ্ট সিদ্ধান্ত।

হৰেকৃষ্ণৰ দৰে কৃষী শিক্ষক এজনে সুখ্যাতিৰে বিএ পাছ কৰাৰ খবৰ বৰভাগ উচ্চ মাধ্যমিক বিদ্যালয়ৰ প্ৰধান শিক্ষকে কেতিয়াবাই গম পাইছিল। তেওঁৰ বিদ্যালয়ৰ উচ্চ শ্ৰেণীত ইংৰাজী শিক্ষাৰ কাৰণে এজন শিক্ষকৰ প্ৰয়োজন আছিল। প্ৰধান শিক্ষকে জানে আজিকালি ইংৰাজী শিক্ষাৰ পৰা ভাল শিক্ষকৰ বৰ অভাৱ। সৰহ ভাগ ছাত্ৰই ইংৰাজীত ফেইল কৰে। এজন ভাল শিক্ষক পালে ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলৰ বিশেষ উপকাৰ হয় কিন্তু ভাল শিক্ষক ইংৰাজীত কিয় আন বিষয়তো পোৱা বৰ টান। ইংৰাজী শিক্ষাৰ গুৰুত্ব শিক্ষাৰ পাঠ্যক্ৰমত লাহে লাহে কমি যাব ধৰিছে। তথাপি বাহিৰৰ জগত খন বুজিবলৈ হলে ইংৰাজীৰ মাজেৰে যাব লাগিব—যি পৰ্য্যন্ত হিন্দীয়ে ইংৰাজী ভাষাৰ স্থান ভাৰতবৰ্ষৰ ভূমিত লব নোৱাৰিব।

আনহাতে শিক্ষক নিযুক্তিৰ ক্ষেত্ৰতো ৰাজনৈতিক চৰ্য্যতানৰ প্ৰভাৱত ভাল মানুহক শিক্ষক হিচাপে নিযুক্তি দানত অন্তৰায় ৰূপে থিয় দিছে। সৰহ ভাগ অপদাৰ্থ, জলহু, জলমবটাই ৰাজনৈতিক ধুবন্ধৰ প্ৰভাৱত শিক্ষকৰূপে নিযুক্তি পাই শিক্ষাক্ষেত্ৰ অপৱিত্ৰ কৰিয়েই এৰা নাই, শিক্ষাক্ষেত্ৰ অনুপযুক্ত লোকৰ বিচৰণ ভূমি ৰূপে গঢ় দিছে। শিক্ষা বিভাগতো দুৰ্নীতিৰ অন্তোপাছে প্ৰৱেশ কৰিছে। ইয়াৰ ফল হৈছে ছাত্ৰ সমাজত অশান্তি, শিক্ষাক্ষেত্ৰত অপচয় আৰু শিক্ষকৰ বিক্ষোভ। গতিকে বৰভাগ উচ্চ মাধ্যমিকৰ প্ৰধান শিক্ষকে সকলো বাধা-বিধিনি অতিক্ৰম কৰি এজন সুদক্ষ ইংৰাজী শিক্ষকৰ অনুসন্ধান চলাইছিল। স্বাভাৱিকতে তেওঁৰ চকু হৰেকৃষ্ণ পণ্ডিতৰ ওপৰতে পৰিল। কিন্তু হৰেকৃষ্ণই প্ৰধান শিক্ষকৰ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলে। চাকৰিৰ নাগপাশ এবাৰ তেওঁ চিন্ন কৰিছে যেতিয়া ছনাই সেই; নাগপাশত বন্দী হবলৈ মন নকৰিলে। তেওঁ এটি মুক্ত বিহংগ। আকাশ মাৰ্গলৈ তেওঁ উৰিব বিচাৰে। সেই উৰণত শান্তি আছে, তৃপ্তি আছে। হৰেকৃষ্ণই জানে মুক্ত জীৱনতকৈ কোনো জীৱনেই শান্তিৰ হব নোৱাৰে। শান্তিয়ে আনন্দ। আনন্দই পৰিপূৰ্ণ, নিটোল আৰু কলাপূৰ্ণ জীৱনৰ অন্যৰূপ। সেই

জীৱন তেওঁৰ কাম্য। গতিকে তেওঁ আৰু চাকৰিত সোমাই জীৱন জুৰি ভাবি থকা জীৱনটোৰ সান্নিধ্যৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব নোখোজে।

হ'ব কৃষ্ণৰ চাকৰিত সোমোৱা আৰু নহ'ল। বৰ ভাগ উচ্চ মাধ্যমিকৰ প্ৰধান শিক্ষকে খন্তেকৰ কাৰণে অশান্তি পালেও হৰেকৃষ্ণৰ আদৰ্শৰ কথা চিন্তা কৰি সেই অশান্তিক দীৰ্ঘসূত্ৰিতা লাভ কৰাৰ সুযোগ নিদিলে।

কিন্তু হৰেকৃষ্ণই কৰিব কি? তেওঁৰ উদৰ পূৰণৰ কাৰণেটো কিবা এটা কৰিব লাগিব। হয় খেতি কৰিব লাগিব, নহয় বেপাৰ কৰিব লাগিব, নহয় চাকৰি কৰিব লাগিব—কমপক্ষেও কিবা এটা নিশ্চয় কৰিব লাগিব। একো নকৰাকৈ কোনো মানুহে নিশ্চয় পেটৰ ভাত মুঠি পাব নোৱাৰে। গীতা শাস্ত্ৰত কৈছে বোলে যি শ্ৰম নকৰাকৈ অন্ন খায়, তেওঁ চুৰি কৰা অন্ন খায়। তেওঁ পাপী। হৰেকৃষ্ণই কিবা এটা নকৰিলে নিশ্চয় পাপৰ বাট ল'ব লাগিব।

কিন্তু হৰেকৃষ্ণ পাপৰ বাট লোৱা মানুহ নহয়। পাপৰ স্পৰ্শৰ পৰা মুক্তি লাভৰ কাৰণে তেওঁ স্বেচ্ছাই চাকৰি এৰি দিছে। তেওঁ পাপক বৰ ভয় কৰে। তাকৈ ভয় কৰে দুৰ্নীতিৰ অন্তোপাছক; সেই অন্তোপাছৰ কবলত পৰিব পৰা কোনো বৃত্তিকেই তেওঁ গ্ৰহণ নকৰে।

তথাপি তেওঁ কিবা এটা কৰিব লাগিব। কিন্তু সেই কিবা এটা কোনটো তেওঁ ঠিক বিচাৰি উলিয়াব পৰা নাই। এদিন সেই কিবাটো নিশ্চয় তেওঁৰ চকুৰ আগত আপোনা-আপুনি ভাঁহি উঠিব। সেই দিনটোলৈ হৰেকৃষ্ণই অপেক্ষা কৰি থাকিল।

৫

মালভাগ ডেকাই ভবাৰ দৰে হৰেকৃষ্ণই সকলোৰে শত্ৰু হ'বলৈ নিবিচাৰিলে। বৰং সকলোৰে মিত্ৰ হোৱাৰ তেওঁ উপায় চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। কন্দলেশ্বৰ মণ্ডলে কোৱাৰ দৰে দল-উপদলৰ সৃষ্টি কৰি গাৱঁৰ বাতাবৰণো তেওঁ বিঘাত্ত কৰিবলৈ যত্ন নকৰিলে। গাৱঁৰ বা-বতাহ কেনেদৰে পৱিত্ৰ

বাখি গাৱঁৰ জীৱন-ধাৰাক শান্তি-সুখমাৰ আধাৰ ৰূপে গঢ় দিব পাৰি সেই কথাকে তেওঁ চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে। গাৱঁৰ মংগল চিন্তা কৰি আনন্দ পায় কাৰণে তেওঁ নগৰ এৰি গাৱঁলৈ আহিছে। আনহাতে বৰ্ত্তমানৰ ঘূৰ-শক্তিৰ গাওঁ এৰি নগৰলৈ যোৱাৰ আগ্ৰহ বেছি প্ৰবল। সেই স্মৃতিৰ বিপৰীতে তেওঁ আন এটি স্মৃতিৰে প্ৰৱাহিত হ'বলৈ মন কৰিছে আৰু এই মানসৰ অন্তৰালত আছে তেওঁৰ গাৱঁৰ প্ৰতি স্নেহ আৰু প্ৰীতিৰ ভাব। বহুতে ভবাৰ দৰে তেওঁ ৰাজনীতিও নকৰে। সুবিধাবাদী তেওঁ কেতিয়াওঁ নহয়। ভণ্ডামিক তেওঁ ঘূৰাৰ চকুৰে চায়। তেওঁৰ আগমগত গাৱঁৰ মাতৃকৰৰ আসনত অধিষ্ঠিত ভণ্ডসকলৰ চক্ৰটোৰ বৰং হৃদকম্প হ'বলৈ ধৰিলে। তেওঁলোকে একমনে চিন্তা কৰিবলৈ ধৰিলে তেওঁলোকৰ দিন চমু চাপি আহিছে—এদিন নিশ্চয় ভণ্ডামিৰ মুখা আপোনা-আপুনি খোল খাই পৰিব। শেষ বাৰলৈ এই চক্ৰটোৱে গাৱঁৰ দুষ্ট দগাবাজক হাত কৰি হৰেকৃষ্ণৰ বিৰুদ্ধে কুংসা ৰটনা কৰিবলৈ নিয়োগ কৰিলে। কিছুদিনৰ কাৰণে গাৱঁৰ জীৱনত এটি খেলি-মেলি অৱস্থাৰ সৃষ্টি হ'ল। কিন্তু কোনো ধৰণৰ বাদ-অপবাদ আৰু জনবৰে তেওঁৰ মনলৈ অশান্তি আনিব নোৱাৰিলে।

এটা কথা তেওঁৰ ক্ষেত্ৰত নিশ্চিতভাৱে সত্য যে তেওঁ ৰাজনীতি নকৰে। তেওঁ সদায় ৰাজনীতি কৰা সকলৰ কথা-কাণ্ড দেখি বিৰক্তি প্ৰকাশ কৰি আহিছে। তেওঁৰ দৃষ্টিত দগাবাজৰ শেষ আশ্ৰয়-শিবিৰ ৰাজনীতি। ৰাজনীতি কৰাতকৈ বেশ্যা বৃত্তিৰ দালাল-গিৰি কৰাটোকে বৰং তেওঁ সন্মানৰ কাম বুলি গণ্য কৰে। মম বাতিয়ে নিজে দন্ধাই আনক পোহৰ বিলোৱাৰ দৰে বেশ্যা বৃত্তি কৰা সকলেও নিজক সমাজৰ ঘূৰাৰ পাত্ৰী কৰি ক্ষুধাতুৰৰ যৌনক্ষুধা নিবৃত্তি কৰে—যি ক্ষুধা মানুহৰ দেহজ। এই ক্ষুধা কোনোৱেবা সামাজিক নীতি-নিয়মৰ মাজেৰে নিবৃত্তি কৰে, কোনোৱেবা নকৰে। পাৰ্থক্য ইমানেই। কিন্তু এই ক্ষুধা দেহৰ দাবী। ঋষি-মুনি সাধক-ফকিৰ সকলেও এই দাবী পূৰণ নকৰাকৈ চলিব নোৱাৰে। সেই কাৰণে

হৰেকৃষ্ণই ৰাজনীতি কৰি ভণ্ডামিৰ আশ্ৰয় লোৱা লোকতকৈ বেয়া বৃত্তি কৰা নাৰীক সদায় সন্মানৰ চকুৰে চাই আহিছে।

কিন্তু তেওঁয়ে কিবা এটা কৰিবই লাগিব। জোতা চিলাইৰ পৰা চণ্ডী পাঠৰ ভিতৰতে তেওঁ কিবা এটা নিশ্চয় বাচি লব লাগিব। অলস জীৱন তেওঁ পচন্দ নকৰে। কিন্তু তেওঁ বিচৰা দিনটো ক'ত, যিটো মুহূৰ্ত্তৰ পৰা তেওঁ জীৱনৰ নতুন অধ্যায় আৰম্ভ কৰিব পাৰিব? তেওঁ বিচৰা সেই দিনটো সুদূৰ পৰাহত নহ'ল। এদিন সেই শুভ মুহূৰ্ত্তটো তেওঁৰ সন্মুখত আপোনা-আপুনি ভাঁহি উঠিল।

তেওঁ ঠিক কৰিলে আঠঘৰীয়াৰ পূৱত অৱস্থিত তেওঁলোকৰ মাটি তিনি বিঘাত য'ত খেতি-বাতি একোকে কৰিব নোৱাৰি, যি মাটি খণ্ড বোৱা কুৰি বছৰে পিতনি হৈ আছে তাত এটি পুখুৰী খণ্ডাব আৰু সেই পুখুৰী মীন মহল কৰিব। ৰাইজে পুখুৰীৰ পানী পাব আৰু মাছ বিক্ৰী কৰি পোৱা ধনেৰেই তেওঁ জীৱিকা নিৰ্বাহ কৰিব।

দ্বিতীয়তে তেওঁ এশখন টনা শাল ৰাখিব। গাৱঁৰ নিৰাশ্ৰয় আৰাল-বৃদ্ধ-বনিতা এশ গৰাকীয়ে নিযুক্তি পাব আৰু তাৰ ফলত সিহঁতে দৰিদ্ৰতাৰ পীড়নৰ পৰা কিছু সকাহ পাব। প্ৰতিখন শালৰ পৰা মাহেকত পাছ টকাকৈ তেওঁ পালেও মুঠতে পাছশ টকাকৈ মাহেকত পাব। তাৰেই বৃদ্ধা মাতৃ সমন্বিতে তেওঁ ঘৰখন চলাব পাৰিব। তেওঁৰ ধাৰণা হ'ল ইয়াৰ কলত তেওঁ নিজেও ভাত মুঠি পাব আৰু তেওঁৰ সহায়ত গাৱঁৰ কমেও ভেৰশ-হুশ মুনিহ-তিৰোতাই জীৱিকা মোকোলাব পাৰিব। দেশৰ নিবনুৱা সমস্যা সমাধানত আঙুপাকে তেওঁ সহায় কৰি নাগৰিকৰ দায়িত্ব পালন কৰা হব আৰু লগতে তেওঁ দেশৰ উৎপাদন বৃদ্ধিৰো এজন অংশীদাৰ ৰূপে সমাজত মৰ্যাদা লাভ কৰিব পাৰিব। প্ৰকৃত অৰ্থত এয়ে স্বাৱলম্বিতা। শিক্ষাই মানুহ সুৱলম্বী হোৱাতহে সহায় কৰিব লাগে। পৰমুখাপেক্ষী হোৱাজন প্ৰকৃত অৰ্থত শিক্ষিত হৈয়ে পৰাধীন। শিক্ষাই যদি কেৱল চাকৰি প্ৰাৰ্থী

হবলৈহে উদগনি দিয়ে তেনেহলে সেই শিক্ষা বিফল। তেনে শিক্ষাত শিক্ষিত ব্যক্তিয়ে সমাজৰ একো হিত সাধন কৰিব নোৱাৰে। বৰং তেনে শিক্ষিত মানুহ দেশৰ হাৰমাল। গতিকে হৰেকৃষ্ণই ঠিক কৰিলে যে তেওঁ যি কাৰ্য্যসূচীৰ কথা ভাবিছে সেই মতেই কাম কৰিব আৰু তেওঁৰ পুৰণি কাৰ্য্যসূচী, পিছপৰা লোকৰ উন্নয়ন ব্যৱস্থা আৰু প্ৰাপ্ত বয়স্কৰ শিক্ষা আঁচনি মতেও পুনৰ কাম আৰম্ভ কৰিব।

এদিন এটা শুভ মুহূৰ্ত্তত তেওঁ আঁচনি অনুসাৰে কাম আৰম্ভ কৰিলে। বৰগাছাত তেওঁ প্ৰাপ্ত বয়স্কৰ শিক্ষাৰ এটি কেন্দ্ৰ খুলিলে আৰু পঞ্চাছ জন আদহীয়া লোকক তেওঁ তাত শিক্ষা দান কৰিবলৈ ধৰিলে। আনহাতে দোকোঁহাত "মীন সমবায় সমাজ" গঠন কৰি মাছমৰীয়াসকলৰ আৰ্থিক উন্নতিত মনোনিৱেশ কৰিলে। তেওঁৰ এই কামত চৰকাৰেও সহায় কৰিলে। দোকোঁহাক এখনি আদৰ্শ গাওঁ হিচাপে চৰকাৰৰ পক্ষৰ পৰা স্বীকৃত কৰাই ললে। আদৰ্শ গাওঁ আঁচনিৰ অধীনত চৰকাৰে তাৰ গৃহস্থীন লোকৰ বাবে পঞ্চাছটা গৃহ নিৰ্মাণ কৰাই দিলে। দুটা কোঠাৰ একোটা ঘৰত একোটকৈ পৰিয়াল থাকিবলৈ ললে আৰু তাৰ বাবদ প্ৰতি পৰিয়ালে বছৰেকত তিনিশ টকাকৈ চৰকাৰক পৰিশোধ কৰিব লগা হ'ল। এনেদৰে কুৰি বছৰ টকা পৰিশোধ কৰা পৰিয়ালটো ঘৰৰ প্ৰকৃত মালিক হৈ উঠিল। হৰেকৃষ্ণৰ চেষ্টাত চৰকাৰৰ সহায়ত দোকোঁহাৰ গৃহস্থীন মাছমৰীয়া লোকসকলে থাকিবলৈ ঘৰ পালে। দোকোঁহা এখনি আদৰ্শ গাওঁ হ'ল। এয়ে প্ৰকৃত দেশ সেৱকৰ কাম। হৰেকৃষ্ণ পণ্ডিতৰ কাৰ্য্যক বৰভাগৰ পিছপৰা লোকসকলে ভূয়সী প্ৰশংসা কৰিবলৈ ধৰিলে। আনহাতে বৰগাছাৰ সকলো প্ৰাপ্ত বয়স্ক লোকেই শিক্ষা লাভ কৰাৰ পিছত তেওঁ গৰমচিঙত প্ৰাপ্ত বয়স্ক শিক্ষা আঁচনিৰ অধীনত আতো বয়স্ক লোকৰ শিক্ষাদান কৰিবলৈ ধৰিলে। এনেদৰে ইখন গাৱঁৰ পৰা সিখন গাৱঁলৈ তেওঁৰ গাওঁ উন্নয়নমূলক আঁচনিৰ কাম সম্প্ৰসাৰিত হ'ল। গাৱঁৰ সকলো লোকেই তেওঁৰ আঁচনিত সহযোগ কৰিলে। কেৱল যিসকল ভণ্ড,

কথা-চহকী আৰু প্ৰতিক্ৰিয়াশীল তেওঁলোকেহে তেওঁৰ কামত বিধি পথালি দিলে।

কিন্তু সেই বাধা স্থায়ী নহ'ল। সৰু ল'ৰা ছোৱালীয়ে নৈৰ পাৰত সঁজা বালিঘৰৰ দৰে সেই বাধা-বিধিনি আপোনা-আপুনি ভাগি পৰিল। হৰেকৃষ্ণই তেওঁৰ সমাজ সেৱামূলক কাৰ্য্যসূচী দিনে দিনে আগুৱাই নিবলৈ ধৰিলে। তেওঁক এই কামত সক্ৰিয় ভাৱে সহায় কৰিলে ক্ষীৰোদ, নিৰোদ, প্ৰবীণ আৰু ববীন মাষ্টৰে।

তেওঁ গাৱঁলৈ অহা বছৰে ফাগুন-চ'ত মাহত আঠঘৰীয়াৰ পুৱত তেওঁৰ দখলত থকা তিনি বিঘা মাটিত এটি পুখুৰী খন্দালে। প্ৰথমে সেই পুখুৰী খন্দাৰ দায়িত্ব বিহাৰী শ্ৰমিকক দিছিল যদিও হৰেকৃষ্ণই নিৰোদ আৰু ববীন মাষ্টৰৰ পৰামৰ্শ অনুসাৰে বিহাৰী শ্ৰমিকহঁতক বিদায় দিলে। ববীন মাষ্টৰে হৰেকৃষ্ণ পণ্ডিতক কলে:

“স্বাৱলম্বিতা এটা দিশৰ পৰা আৰম্ভ কৰিলেই নচলিব। তাক সকলো দিশৰ পৰাই আৰম্ভ কৰিব লাগিব পণ্ডিত।”

“তুমি ঠিকেই কৈছা মাষ্টৰ। কিন্তু সমাজে স্বাৱলম্বিতাক মৰ্যাদা দিব শিকিব লাগিব। তেতিয়াহে স্বাৱলম্বী কাৰ্য্য কেউ দিশৰ পৰা আৰম্ভ কৰিব পৰা যাব।”

“এই খিনিতে তোমাৰ লগত মোৰ বিৰোধ পণ্ডিত। সমাজে মৰ্যাদা নিদিলেও ভাল কাম আমি সমাজৰ স্বাৰ্থৰ খাতিৰত আৰম্ভ কৰিবই লাগিব। সমাজে সদায় এটা গতানুগতিক পথেৰে চলে। সেই পথ তেওঁলোকে সহজে নেৰে। বাৰে বাৰে যত্ন কৰি সমাজক নতুন পথেৰে খোজ কাঢ়িবলৈ উদগনি দিব লাগিব।”

ববীনৰ কথা শুনি হৰেকৃষ্ণই উত্তৰ দিবলৈ নোপাওঁতেই নিৰোদ মাষ্টৰে মূৰৰ পঁকা চুলিত বাওঁ হাতেৰে আঙুলি বুলাই সোঁহাতেৰে চিগাৰেত এটা মুখত দি কলে:

“শিশু এটিয়ে খিয় দিয়েই খোজ কাঢ়িব, দৌৰিব নোৱাৰে। অত্যাঁসৰ বলতহে শেষত ছয়োটা কামতে পাৰ্গত হয়। তেনেদৰে সমাজকো নতুন বাটত থিয় কৰাব লাগিব। খিয় দিব পাৰিলেই

সমাজে আপোনা-আপুনি নতুন বাটেৰে খোজ লব।”

“ঠিকেই কৈছা নিৰোদ, সমাজক নতুন বাটত থিয় কৰোৱাই আমাৰ দায়িত্ব। এবাৰ থিয় দিলেই সমাজে নতুন বাটেৰে খোজ কাঢ়িবলৈ যত্ন কৰিব। আমাৰ মানুহে যি কোনো শ্ৰম কৰা মৰ্যাদা হানিকৰ বুলি গণ্য কৰে। তাৰ ফলত আমাৰ সমাজখন দিনে দিনে দুৰ্বল হৈ পৰিছে। সেই দুৰ্বল সমাজক অধিক দুৰ্বল হোৱাৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ আমি যত্ন কৰিব লাগিব। গতিকে হৰেকৃষ্ণ তোমাৰ পুখুৰী খন্দাৰ দায়িত্ব বিহাৰীহঁতে নহয়, আমিয়ে লম।”

ববীনৰ কথা শুনি হৰেকৃষ্ণই লাহেকৈ মিচিকিয়া হাঁহি এটা মাৰি কলে:

“তুমি অকলে পাৰিবা ববীন মাষ্টৰ?”

“অকলে কিয়? মই লাগিম, নিৰোদ লাগিব, আমাৰ চেমনীয়া চ'ৰাৰ সভ্যসকল লাগিব আৰু গাৱঁৰ নিবনুৱাসকলক আমি এই কামত লগাম।”

“যদি তেওঁলোক নাহে।”

“আহিব। আমাক দেখিলেই আহিব। শিক্ষিত সকলক শ্ৰম কৰা দেখিলেই অশিক্ষিত আৰু নিবনুৱা সকল নহাকৈ থাকিব নোৱাৰে তথাপি যদি তেওঁলোক নাহে চেমনীয়াসকলৰ সৈতে আমি তেওঁলোকৰ ভৰিত পৰি কাকুতি মিনতি কৰিম।”

“তত্ৰাচ যদি সি সকল নাহে।”

‘আহিব, গান্ধীৰ দৰ্শন অথলে যাব নোৱাৰে। গান্ধীয়ে কৈছে, তুমি আনতকৈ সৰু বুলি ভাবিবা। তোমাতকৈ শক্তিমন্ত্ৰ জনেও শেষত এদিন তোমাৰ শক্তিৰ ওচৰত মূৰ দোৱাব।’

“বৰ ভাল কথা ববীন তোমালোকে মোৰ পুখুৰী খন্দা। তাৰ বাবদ তোমালোকক মই পাৰিশ্ৰমিক দিম। তোমালোকে পাৰিশ্ৰমিক পাবা, মই পুখুৰী পাম, ৰাইজে বিনা পইচাই পানী পাব। বৰ ভাল হব। সকলোৰে হিত হব। এয়ে সমাজ সেৱা। এটা নতুন দিনৰ শুভ উদ্বোধন।”

অৱশেষত হৰেকৃষ্ণৰ মনৰ দিগন্তত জিলিকি থকা পুখুৰীটো বৰীন আৰু নিৰোদহঁতৰ যত্নত এদিন বাস্তৱত উজ্জলি উঠিল। হৰেকৃষ্ণই তাত বো. কমনকাফ. ভকুৱা আৰু চিতল মাছৰ পোনা জীয়ালে। সেইবোৰ পিছৰ বছৰত ডাঙৰ হ'ল। তাৰে কেতবোৰ তেওঁ মাছমৰীয়াৰ তাত বিক্ৰী কৰিলে।

হৰেকৃষ্ণই মাছ বিক্ৰী কৰাৰ সংবাদ এদিন ইখন গাৱঁৰ পৰা সিখন গাৱঁলৈ বিয়পি পৰিল। বৰভাগৰ উষ্ণি অহা চামে তেওঁক ভূয়সী প্ৰশংসা কৰিলে আৰু তেওঁৰ আদৰ্শত দীক্ষিত হৈ যাৰ য'ত আধা পোত খোৱা খাল পুখুৰী আছিল সিবোৰ খান্দি পৰিষ্কাৰ কৰাত লাগিল। এইবোৰ দেখি আধা পকাঁ গোঁফ কোঁচাৰ তলেৰে হাঁহি এটা মাৰি বৰীন মাঠৰে নিৰোদ মাঠৰক কলে :

“আদৰ্শ খোচোৱা ব্যাধিৰ দৰে। এজনৰ মনৰ পৰা আন এজনৰ মনত ক্ৰিয়া কৰে।”

নিৰোদে হাতৰ জ্বলা চিগাৰেতটো দলি মাৰি দি কলে :
“খুব সঁচা বৰীনদা। আমাৰ চেমনীয়াহঁতে তেওঁলোকৰ বাৰীত থকা খাল পুখুৰীবোৰত এতিয়া চেং, গৰৈ মাছৰ পোৱালি মেলিছে। এদিন দেখিব তাতো বো-কমন-কাফে স্থান পাব।”

‘খুব ভাল হব নিৰোদ। চেমনীয়াহঁতে শ্ৰমৰ বিভেদ নকৰি শ্ৰমক মৰ্যাদা দিব জানিলেই দেশৰ মঙ্গল হব। গান্ধীজীয়ে কৈছে শ্ৰমৰ কোনো বিভেদ নাই। সকলো শ্ৰমেই সমান মৰ্যাদাৰ। তেওঁৰ দৃষ্টিত এজন উকীলৰ শ্ৰম আৰু এজন নাপিতৰ শ্ৰম সমান। আমি বুঢ়াসকলে নুবুজিলেও চেমনীয়াসকলে গান্ধীজীৰ কথাৰ তাৎপৰ্য বুজি উঠাটো সন্তোষৰ কথা। চেমনীয়া সকলৰ হাতত আমাৰ সমাজৰ ভবিষ্যত উজ্জল।”

চেমনীয়াসকলে হৰেকৃষ্ণৰ কাৰ্য্যত ভাল পালেও গাৱঁৰ বুঢ়া তৰপৰ আৰু গোড়াসকলে তেওঁৰ কামত সমূলি ভাল নাপালে। বৰং তেওঁলোক জাঙ্গুল খাই উঠিল। এই চক্ৰৰ নেতা দিগম্বৰ

চৌধুৰীয়ে এদিন কলে “হৰেকৃষ্ণই সমাজলৈ ব্যভিচাৰ মাতি আনিছে। তেওঁ নিৰীহ চেমনীয়াসকলক বিপথে চলাইছে। তেওঁক এঘৰীয়া কৰিব লাগে। ৰাজহুৱা নামঘৰত, মঠ-মন্দিৰত তেওঁৰ প্ৰৱেশ নিষিদ্ধ কৰিব লাগে।”

দিগম্বৰ চৌধুৰীৰ এই কথাত বুঢ়া তৰপৰ লোক কেইজন মানৰ বাহিৰে চেমনীয়া আৰু যুৱ শক্তিয়ে অকণো গুৰুত্ব আৰোপ নকৰিলে। বৰং দিগম্বৰ চৌধুৰীৰ এনে আওপুৰণি কথা শুনি যুৱ শক্তিয়ে বিক্ৰোভ প্ৰদৰ্শন কৰিলে। সেই বিক্ৰোভ এখন গাৱঁৰ পৰা আন এখন গাৱঁলৈ বনজুইৰ দৰে বিয়পি গ'ল। যুৱশক্তিৰ কাণ্ড-কাৰখানা লক্ষ্য কৰি মালভোগ ডেকাই কলে “বসতে নাম খোৱাই ভাল। আমিহে কেইদিন জীয়াই থাকিম আৰু, ডেকাহঁতৰ লগত বণচালি কৰিলে মৰাৰ পিছত পিণ্ডৰ পটুৱা এটা পোৱাও টান হব। ডেকা লৰাহঁত যেনেকৈ চলে চলিবলৈ দিয়াহঁক ৰাইজ।”

গতিকে হৰেকৃষ্ণ আৰু তেওঁৰ চক্ৰটোক সমাজচ্যুত কৰাৰ দিগম্বৰ চৌধুৰীয়ে যি পৰিকল্পনা কৰিছিল, সেই পৰিকল্পনা সমৰ্থনৰ অভাৱত কলিতে মৰহি গ'ল। মনৰ দুঃখ আৰু ক্ষোভত দিগম্বৰ চৌধুৰীয়ে ভাবিলে—মানুহত বিশ্বাস নাই। যিফালে খাবলৈ পায়, সেইফালে যায়। মনত ৰাখিবা মানুহ, এই পৰিৱৰ্ত্তনৰ বলি দিগম্বৰ চৌধুৰী নহব—হবা তোমালোক, যি সকল দুৰ্বল। নতুন বাট দুৰ্বলৰ কাৰণে অসুবিধাজনক। সেই বাটত খোজ কঢ়াত দুৰ্বল সকল অনভ্যস্ত। দিগম্বৰ চৌধুৰী দুৰ্বল নহয়। তেওঁ সকলো বাটতে খোজ কাঢ়িব জানে। গতিকে তেওঁ বিপদত নপৰে। দেখিবা হৰেকৃষ্ণ পণ্ডিতে এদিন মোৰ ওচৰ চাপিব। তেতিয়া তোমালোকৰ দূৰৰ পৰা চাই চাই হুমুনিয়াহ কঢ়াৰ বাহিৰে অন্য উপায় নাথাকিব। দিগম্বৰ চৌধুৰীয়ে মোট সলোৱাৰ কৌশল জানে।”

লাহে লাহে হৰেকৃষ্ণই আঁচনি অনুসাৰে ‘শিল্প প্ৰতিষ্ঠান’ গঠন কৰিলে। তাত তেওঁ এশজনী নিৰাশ্ৰয়া শিপিনীক নিযুক্তি

দিলে। তাত কাম কৰি প্ৰতিজনী বোৱনীয়ে মাহেকত দুশ টকাকৈ উপাৰ্জন কৰি তেওঁলোকৰ ঘৰ-সংসাৰ চলোৱাত সুবিধা হ'ল। বৰভাগৰ নিৰাশ্ৰয়া মহিলাসকলৰ মুখত হাঁহি বিৰিঙি উঠিল। তেওঁলোকে এক মুখে হৰেকৃষ্ণৰ প্ৰশংসা কৰিলে। তেওঁলোকৰ কাৰণে হৰেকৃষ্ণ হৈ পৰিল বিপদৰ বন্ধু, অন্নদাতা, বিজ্ঞ উপদেষ্টা। এই নিৰাশ্ৰয়া মহিলাসকলক তেওঁলোকৰ আৰ্থিক অৱস্থা আৰু দুৰ্বলতাৰ সুযোগ লৈ যিসকলে ইমান দিনে ঘণাৰ চকুৰে চাই আহিছিল আৰু বিভিন্ন ধৰণে উপলুঙা আৰু কুংসা বটনা কৰিছিল, সিসকলক নিৰাশ্ৰয়া মহিলা সকলে এতিয়া সমাজৰ শত্ৰু, দুৰ্বলৰ শত্ৰু বুলি গণ্য কৰিলে। দিগম্বৰ চৌধুৰীয়ে দুৱাৰ মুখৰ আগেৰে হাইহিলৰ জোতা পিন্ধি, বাহুত ভেনিটি বেগ আৰু হাতত চিত্ৰ-বিচিত্ৰ ছাতি লৈ খট-খটকৈ হৰেকৃষ্ণৰ শিল্প প্ৰতিষ্ঠানলৈ যোৱা মহিলা সকলক লক্ষ্য কৰি ভাবিলে—আও গাৱঁলৈ দেখোন পৰিৱৰ্ত্তনৰ ঢল বাগৰি আহিল। হৰেকৃষ্ণ এতিয়া কেৱল কৃষ্ণহে হ'ল। তেওঁ এই বৰভাগক ভাল বৰভাগৰ ঠাইখন কৰিলে। বিয়া-বাক বিসৰ্জন দি গোপী সকলক লৈ তেওঁ বাসক্ৰীড়াত মত্ত হ'ল। হে হৰি, কি কৰিলা অগ্ৰায় অধৰমৰ বিৰুদ্ধে মাত মাতোটা কোনো নোহোৱা হ'ল।

শিল্প প্ৰতিষ্ঠানৰ মহিলাসকলে পাকে-পকাৰে গম পাইছিল যে গাৱঁৰ দুই-এক চকুচৰহা লোকে তেওঁলোকক উপলক্ষ্য কৰি নানা ধৰণৰ গল্প-গুজৰ কৰিছিল। এই চকুচৰহা সকলৰ লগত বাক-বিতণ্ডাত প্ৰবৃত্ত হবলৈ মহিলাসকলে উচিত বুলি বিবেচনা নকৰিলে। তেওঁলোকে মাথোন ভাবিলে কুকুৰে ভুকিলেও হাতী হাটলৈ নোযোৱাকৈ নাথাকে।

এবাৰ শিল্প প্ৰতিষ্ঠানৰ বাৰ্ষিক সন্মিলনত মহিলাসকলে এটি প্ৰস্তাৱ ললে—“নিৰাশ্ৰয়া মহিলা সকলৰ আৰ্থিক দুৰৱস্থাৰ সুযোগ লৈ যি সকলে তেওঁলোকক উপলুঙা আৰু সমালোচনা কৰে সেই সকল অকল দুখীয়া দৰিদ্ৰৰে বৈৰী নহয়, তেওঁলোক সামাজিক প্ৰগতিৰ শত্ৰু আৰু স্থিতাৱস্থাৰ সমৰ্থক, গোড়া আৰু ভণ্ড। সামাজিক

পৰিৱৰ্ত্তনৰ ধুমুহাত ভণ্ডলোকৰ আসন কপি উঠাত তেওঁলোকে প্ৰলাপ বকিছে। ভণ্ড, লুংসা, চকুচৰহা আৰু গোড়াসকলক আমি তীব্ৰভাৱে গৰিহণা দিও।”

বৰভাগ বাতৰিত শিল্প-প্ৰতিষ্ঠানৰ এই প্ৰস্তাৱ প্ৰকাশ হোৱাত গাৱঁৰ গোড়া আৰু ভণ্ড সকলে কলে—“বৰ বেয়া কথা। কাকো হিংসা কৰিব নালাগে। নিৰাশ্ৰয়া সকলে কিবা এটা কৰি খাইছে। তাৰ বাবে তেওঁলোকক উপলুঙা কৰিব লাগেনে? বৰ বেয়া কথা। সমাজৰ উন্নতিৰ কাৰণেহে যত্ন কৰিব লাগে। গোড়া আৰু ভণ্ড সকলক চিনাক্ত কৰণৰ দায়িত্ব মহিলা সকলকহে দিব লাগে। চিনাক্ত কৰণৰ পিছত গোড়া আৰু ভণ্ডসকলক গৰিহণা দিয়াটো উচিত কাৰ্য্য হব।”

বৰ ভাগৰ নিৰাশ্ৰয়া মহিলা সকলে আশ্ৰয় আৰু নিযুক্তি বিচাৰি হৰেকৃষ্ণৰ শিল্প প্ৰতিষ্ঠানৰ ওচৰ চাপিল। তেওঁ যাক যেনেদৰে পাৰে সহায় কৰিলে।

এদিনৰ কথা। তেওঁক এদিনৰ এটি কথাই বিস্ময়ান্বিত কৰিলে। তেওঁ সমগ্ৰ শৰীৰত এটি প্ৰবল কম্পন অনুভৱ কৰিলে। তেওঁৰ সন্মুখত সোশৰীৰে উপস্থিত আইকণ, যি আইকণক আজি ত্ৰিশ বছৰ আগেয়ে তেওঁ বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ দিছিল—সেই আইকণ। সেই বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ হাঁহি হাঁহি উকুৱাই দিছিল আইকণৰ পিতৃ ব্যাসদেৱ চক্ৰৱৰ্তীয়ে। সেই ব্যাসদেৱ চক্ৰৱৰ্তীৰ কন্যা আইকণ যাৰ ৰূপ আৰু গুণৰ তুলনা নাই—সেই আইকণ। আইকণক তেওঁৰ সন্মুখত থিয় দি থকা দেখি হৰেকৃষ্ণই কি কব, কি নকব একো থিক কৰিব নোৱাৰিলে। তেওঁ মাথোন হাতৰ ইঙ্গিতৰে তেওঁৰ টেবিলৰ কাষত খালী হৈ থকা চকী খনত আইকণক বহিবলৈ কলে। আইকণ বহি পৰিল, কিন্তু তেওঁ হৰেকৃষ্ণক যি কথা কবলৈ আহিছিল, হৰেকৃষ্ণক দেখিয়েই তেওঁ যেন সেই কথা সমূলি পাহৰি গ'ল। ক্ষণেক পৰ তলমূৰকৈ থাকি আইকণে মাথোন এবাৰ হৰেকৃষ্ণৰ ফালে চালে। হৰেকৃষ্ণই আইকণৰ ফালে চাই

দেখিলে আইকণৰ মুখত বহুত কথাই হেচা মাৰি ধৰিছে। হৰে-
কৃষ্ণই সকলো আবেগ-অনুভূতিৰ ওপৰলৈ গৈ লাহেকৈ কলে :

“পিছত, তাৰ পিছত আৰু কি খবৰ?”

“খবৰ বহুতো আছে। কিন্তু কাক কম? কোনে শুনিব?”

“শুনিম আমি়েই শুনিম, কোৱাচোন।”

“মোৰ নিচিনা ভাগ্য হীনা কোনো নাই। ত্ৰিশ বছৰ
আগেয়ে মোৰ বিয়া হৈ গ’ল। যি জনে প্ৰস্তাৱ দিছিল তেওঁৰ
লগত নহ’ল। কিন্তু যি জনে প্ৰস্তাৱ দিয়া নাছিল তেওঁৰ লগতহে
বিয়া হ’ল। এই বিয়াত আগ ভাগ লৈছিল দিগম্বৰ চৌধুৰীয়ে।
মোৰ পিতৃৰ সৰল স্বভাৱৰ সুবিধা লৈ দিগম্বৰ চৌধুৰীয়ে মোৰ
সৰ্বনাশ কৰিলে। মোৰ অনিচ্ছা সত্ত্বেও বাৰাং হাটীৰ জগধৰ
মেলকীৰ পুতেক শিৱনাথ ভাগৱতীৰ লগত মোৰ বিয়া হ’ল।
বিয়াৰ ক্ষেত্ৰত নাৰীৰ মনোভাবৰ ওপৰত আমাৰ সমাজে প্ৰমূল্য
নিদিয়ৈ। মই তাৰে বলি হলো।

“শিৱনাথ ভাগৱতী আছিল চিৰকণ্ঠ, সোৰোপা, অকামিলা,
শিক্ষা-দীক্ষা হীন। বিয়াৰ এবছৰ পিছত মোৰ এটি পুত্ৰ সন্তান
জন্মিল। তাৰ নাম ৰাখিলো সত্যনাথ। কিন্তু সত্যনাথ বেছি দিন
জীয়াই নাথাকিল। নিউমোনিয়া ৰোগত তাৰ মৃত্যু হ’ল। তাৰ
মৃত্যুৰ আগেয়ে তাৰ ককাদেউতাক জগধৰ মেলকীয়ে ইহলীলা
সম্বৰণ কৰিলে। নিয়তিৰ কি নিষ্ঠুৰ বিচাৰ, সত্যনাথৰ মৃত্যুৰ
পিছত শিৱনাথৰো দেহান্তৰ হ’ল। মোৰ মূৰত সৰগ ভাগি
পৰিল। মই নিঃসহায় হৈ পৰিলো। বহুতে মোক বহুতো
উপদেশ দিলে, কিন্তু কাৰো উপদেশৰ পৰা মই অকণো শান্তি
নাপালো। জগধৰ মেলকীৰ বিপুল সম্পত্তি গ্ৰাস কৰিবলৈ তেওঁৰ
অঙহী-বঙহী সকলে মুখ মেলি আছিল। এতিয়া তেওঁৰ মৃত্যুত
সিসকলে মেলকীৰ সম্পত্তি গ্ৰাস কৰাৰ উপৰিও মোৰ ওপৰত
নানা ধৰণে অত্যাচাৰ চলাবলৈ ধৰিলে।

“উপায় নাপাই মই সোণকুৰিহাৰ মাতৃ গৃহলৈ ফিৰি আহিলো।

পিতৃ ব্যাসদেৱ চক্ৰৱৰ্তীৰ তেতিয়া অলৰ-অচৰ অৱস্থা। তেখেতৰ
মোৰ বাহিৰে আন লৰা ছোৱালী নাছিল। মোৰ বিয়াৰ পিছতে
মাতৃৰ বিয়োগ হৈছিল। পিতৃৰ গৃহত তেওঁ জীৱিত থকা দিন
কেইটা মই বৰ সুখেৰে আছিলো। স্বামী বিয়োগৰ কাৰণ্য আৰু
পুত্ৰৰ দেহান্তৰৰ শোক-বেদনা মই সমূলি পাহৰি গৈছিলো। পিতৃয়ে
মোক মহাশ্বেতাৰ দৰে গীত-বাদ্যত পাৰ্গত কৰি তুলিছিল। কিন্তু
বৃদ্ধ পিতৃয়ে এদিন চকু মুদিলে। মোৰ পানীত হাঁহ নচৰা অৱস্থা
হ’ল। মূৰৰ ওপৰত জুইৰ চকু চকুত শোকাশ্ৰু আৰু বিহবল
হৃদয়েৰে মই চকুৰ আগৰ ৰূপ-ৰস-আনন্দেৰে ভৰপূৰ জগতখন অন্ধকাৰ
দেখিলো। পিতৃৰ খেতিৰ মাটি কৃষকে হস্তগত কৰিলে। বস্তি
মাটি যিকণ আছিল সেইখিনিও পগলাদিয়া নৈৰ খহনীয়াত
জাহ গ’ল। এতিয়া মই সম্পূৰ্ণৰূপে নিঃসহায়া, নিৰাশ্ৰয়া। এই
জীৱনলৈ থকাতকৈ মৃত্যু মোৰ কাৰণে শতগুণে শ্ৰেয়। কিন্তু মৃত্যু
বিচাৰিলেও পোৱা নাযায়, নিবিচাৰিলেও উপযাছি আছে। গতিকে
মই লাজ-মান কাতি কৰি পূৰ্বৰ কথা স্মৰণ কৰি আপোনাৰ ওচৰ
চাপিছোঁ। মোক শিল্প প্ৰতিষ্ঠানৰ শিপিনী হিচাপে নিযুক্তি দিয়ক।”

আইকণৰ কথা শুনি হৰেকৃষ্ণৰ চকুৰ কোণ কেইটা সেমেকি
উঠিল। তেওঁ আইকণৰ ফালে লক্ষ্য কৰিলে। আগৰ সেই কেঁচা
হালধীৰ বৰণ আইকণৰ মুখত নাই। চকুয়ে এতিয়া কথা নাপাতে।
নাই তাত সাগৰৰ এচামুচ নীলা। মুখখন বিবৰ্ণ, বিষন্ন। এটি চিন্তাই
যেন তেওঁৰ হৃদয় খুলি খুলি খাবলৈ ধৰিছে। হৰেকৃষ্ণই মনতে
ভাবিলে এনেকুৱা নিৰাশ্ৰয়া মহিলাৰ সেৱাত তেওঁৰ জীৱনটো
উছৰ্গা কৰিবলৈ তেওঁ সংকল্প কৰিছে। এওঁলোকৰ সেৱা আৰু
সহায়ৰ কাৰণে তেওঁ শিল্প প্ৰতিষ্ঠান খুলিছে। আইকণ তেওঁৰ
শিল্প প্ৰতিষ্ঠানৰ কাৰণে উপযুক্ত শিপিনী।

হৰেকৃষ্ণই কঠকদ্ধ স্বৰেৰে আইকণক কলে “হব আইকণ
তুমি শিল্প প্ৰতিষ্ঠানৰ শিপিনী হৈ আহিবা। তোমাৰ কাৰণে
ছৱাৰ আগেয়েও খোলা আছিল এতিয়াও খোলা আছে। আহিবা,

তোমাৰ সুবিধা মতেই আহিব।”

আইকণে লক্ষ্য কৰিলে পশ্চিম আকাশ খন বঙা হৈ উঠিছে। বেলি মাৰ ঘোঁৰাৰ উপক্ৰম হৈছে। বেলি মাৰ গলেই বঙা আকাশ খনে বৰণ সলাব। আন্ধাৰ নামি আহিব। আন্ধাৰ হোৱাৰ আগেয়েই তেওঁ আঠঘৰীয়াৰ পৰা খোজ কাঢ়ি সোণকুৰিহা পাব লাগিব। গতিকে তেওঁ বহাৰ পৰা উঠি সোণকুৰিহাৰ ফালে বেগা বেগীকৈ যাবলৈ ধৰিলে। তেওঁ ঘোঁৰাৰ ফালে লক্ষ্য কৰি হৰেক্ষয়ই মাথোন এটা দীঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে।

ঠিক আন্ধাৰ হোৱাৰ লগে লগে মই অহা বাছখন চমাৰ-কুছিৰ চক পালেহি। গধূলিৰ গোহালিৰ ধোৱাৰ গোন্ধ মোৰ নাকত লাগিল। এটা চিনাকি সৌৰভ, মনত বৰ আনন্দ লাগিল। মই যেন কাৰাগাৰাৰ পৰা মুক্তি লাভ কৰি মোৰ নিজৰ ঘৰলৈ উভতি আহিছোঁ। চমাৰকুছিৰ বকুল আৰু কদমৰ সুবাসে মোৰ মন উন্মনা কৰিলে। লগত অনা মামৰে খোৱা চুটকেহটো হাতত লৈ বাছখনৰ দুৱাৰ মেলি মই নামি পৰিলো। মোৰ পিছে পিছে তেওঁ—মোৰ পৰিবাৰ মনৰ উলাহত মই বেগাই খোজ দিছোঁ, পুৰণি ঘৰখন পোৱাৰ আশাত। কিন্তু তেওঁ বেগাই খোজ কাঢ়িব নোৱাৰে বুঢ়ী মানুহ। দেহত বল নাই, মনতো নাই। কি কৰিম? নিকপায়! কুৰি খোজ গৈ দুখোজ পিছুৱাও। তেওঁৰ কাৰণে অপেক্ষা কৰোঁ। তিৰোতা মানুহ স্বভাৱতে ভয় বেছি। তাতে অন্ধকাৰ ৰাতি তাতে আকৌ আগৰেপৰা ভয়াতুৰা, অপেক্ষা নকৰিলে উপায় নাই। এটা সময়ত আমি চমাৰকুছি এৰিলো আঠ-ঘৰীয়া পালো। আঠঘৰীয়াৰ দক্ষিণত থকা পথাৰ খনৰ মাজত থকা বৃহৎ কৰছ গছ ডালৰ ফাললৈ লক্ষ্য কৰিলো। সেই ডাল এতিয়াও জীয়াই আছে। গছডাল জীৱন্ত ইতিহাস। তাৰ ডালবোৰ হালি মাটিত লাগিছে। কোনোবাই তাৰ গুৰিত থকা গোপালৰ মৃণ্ময় মূৰ্ত্তিৰ আগত ধূপ-দীপ জ্বলাই দিছে। আন্ধাৰৰ মাজত সেই ধূপ-দীপৰ পোহৰ বৰ উজ্জল হৈ উঠিছে। দিনৰ ভাগত এই জোপা গছৰ

ছাঁতে গৰুবোৰে ছাঁ লয়; গৰখীয়াহঁতে জিৰণি লয়; লোকগীত মনসা-সুকনাৰীৰ পদ গায়। কি যেন এটা জীৱন উতলা কৰা বাতাবৰণ। নগৰত নাই, সেই বাতাবৰণ; জীৱন জুৰি কৰি চালো চলাথ। শৈশৱৰ দৰে আজিও যেন সেই গছ জোপাৰ ডালত ধৰি বাহুলি ওলোমা দিম।

আঠঘৰীয়াৰ পথাৰ পাৰ হৈ গড়জান পালোঁগৈ। তাৰ পৰাই মোৰ গাওঁখন ৰিনিকি ৰিনিকি দেখা পালো। সোঁৱা জানটোৰ দক্ষিণ পাৰে মই পঢ়া পাঠশালা খন। এদিন ইয়াৰ পৰাই পাঠশালা পাছ কৰিছিলো। ইয়াত পোৱা সামান্য শিক্ষাকে সম্বল হিচাপে লৈ নগৰলৈ পিয়ন কাম কৰিবলৈ গৈছিলো। আজি যেতিয়া চাকৰিৰ অন্তত ফিৰি আহি সেইখন বিদ্যালয়ৰ কাষেৰে পাৰ হব ধৰিছোঁ। আনন্দৰ স্মৃতিয়ে মোৰ মনটোত দোলা দি গৈছে। মোৰ কাৰণে বিদ্যালয় খন এতিয় কৈৱল বিদ্যালয় হৈ থকা নাই এটা পৱিত্ৰ ধৰ্ম মন্দিৰত পৰিণত হৈছে। দুৰ্ভাগ্যৰ কথা মোৰ স্মৃতি বিজড়িত সেই পৱিত্ৰ বিদ্যালয়ৰ চাল বেৰবোৰ উৰলি গৈছে। চালৰ পৰা খেৰবোৰ স্কুলকি পৰাত খাবলৈ নোপোৱা বুঢ়া গৰুৰ কামিহাড়ৰ দৰে চালৰ কৰাবোৰ হাতৰ আঙুলিত গণিব পৰা হৈছে।

বিদ্যালয়খন পাৰহৈ আমাৰ গাৱঁৰ ৰাজহুৱা পুখুৰীটো পালোঁগৈ। ঠিকেই আছে আগৰ দৰে আছে। মাছ আছে। দুই-চাৰি ল'ৰাই মিলি পাৰত বহি হাঁহিছে। হাঁহি হাঁহি মাটিত লুটিখাই পৰো পৰে হৈছে। অলপ আতৰত বহি দুজনমানে মনৰ আনন্দত বিড়ী ছপিছে কি সুখৰ জীৱন! পুখুৰীটো এৰি ৰাইজৰ নানখৰ পালোঁগৈ। নামঘৰত বস্তু আগৰ দৰে জ্বলি আছে বৰ ভাল লাগিল। কিন্তু নামঘৰৰ চোতাল আগৰ দৰে কীৰ্ত্তন আৰু ঘোষাৰ পদেৰে মুখৰিত হৈ থকা নুশুনিলো। তাৰ পৰিৱৰ্ত্তে দেখিলো নাম ঘৰৰ চোতালত দুজনমানে মনৰ আনন্দেৰে তাছ খেলিছে। বোধ হয় কীৰ্ত্তন-ঘোষাৰ পদ গোৱাসকল মৰি হজি শেষ হ'ল।

এটা সময়ত মই মোৰ ঘৰ মানে, পিতৃগৃহ পালোঁগৈ। মইতো চাকৰি জীৱনত ঘৰ কিয় মাটি অকণকে কিনিব নোৱাৰিলো। জীৱনৰ বাকী দিন কেইটা পিতৃয়ে বান্ধি থৈ যোৱা এই ঘৰতে কটাব লাগিব। মই হাতত নিয়া চুটকেছটে ঘৰটোৰ বাৰান্দাতে থেকেছা মাৰি থলো। আগ দিনাখন অহা লৰা-ছোৱালী পাছোটিয়ে চুটকেছৰ শব্দৰ পৰাই মই অহাৰ সংবাদ পালে। সিহঁত কেউটি ঘৰটোৰ বাহিৰলৈ ওলাই আহিল। সিহঁতৰ মাকে সিহঁতক দেখি বৰ আনন্দ পালে। সিহঁতক দেখিয়েই তেওঁ পথৰ ক্লান্তি পাহৰি পেললে। তেওঁ ঘৰৰ ভিতৰ সোমাল। মই বাহিৰতে বহি পৰিলো। স্মৃতিৰ দাপোণত আকৌ এবাৰ গুৱাহাটী চহৰখন ভাঁহি উঠিল। মনৰ দৃঢ়তাৰে গুৱাহাটীৰ মমতা মই ছিন্ন কৰিলো। নগৰীয়া সভ্যতাই মোক কি যে নকৰিলে! মই জহনামে গলো। এইটো ঘৰ, এইখন গাওঁ মোৰ বুকুৰ আপোন। ইয়াৰ সুখ-দুখ, হৰ্ষ-বিষাদ মোৰ জীৱনৰ লগত নিবিড়ভাৱে জড়িত। এটা সময়ত মই উপলব্ধি কৰিলো মই যেন সোঁ শৰীৰে সৰগত উপনীত হৈছোঁ। কদমগছত বাহলোৱা কুকুৰা চৰাই জনীয়ে ৰাও দিবলৈ ধৰিলে। বোধহয় ৰাতি ভালেখিনি হ'ল। মই হাত মুখ ধুই ঘৰৰ ভিতৰ সোমালো। কেউপিনে গভীৰ নীৰৱতা, অন্ধকাৰ। অন্ধকাৰৰ মাজে মাজে জোনাকী পকুৱাবোৰ উৰি ফুৰিবলৈ ধৰিলে। লাহে লাহে মই সেই নীৰৱতাৰ মাজত সোমাই পৰিলো। দূৰণিৰ পৰা ভাঁহি আহিল শিয়ালৰ কৰ্কশ আৰাও। নগৰৰ অশান্তি, কোলাহল, ঠেলা-হেচা হাই-উকমিৰ পৰা মুক্ত হৈ মই পৰম তৃপ্তি লাভ কৰিলো। মোৰ কাৰণে এতিয়া গাৱেঁ সৰগ। গাৱেঁৰ মাটিতে মই মুক্তি আৰু আনন্দৰ সোৱাদ পাম। গাৱেঁৰ মাটিতে মই পোহৰ বিচাৰি পাম। গাওঁ মোৰ চিৰ নমস্য।

(ৰচনা কাল ১৯৭৬)